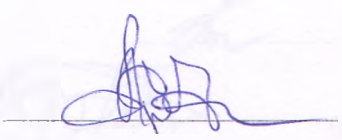
МІНІСТЕРСТВО ФІНАНСІВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет соціально-гуманітарних технологій, спорту та реабілітації

Кафедра психології, педагогіки та суспільних дисциплін

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему: «Вплив сиблінгів на психологічну підтримку членів родини»

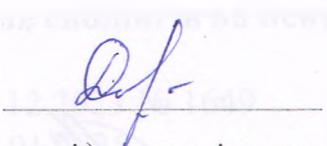
Здобувача вищої освіти другого (магістерського) рівня
ПСМ3-23-1 групи
Спеціальності 053 «Психологія»
ОПП «Психологія. Психологія бізнесу»

підпис здобувача вищої освіти

Єнанова Тетяна Анатоліївна

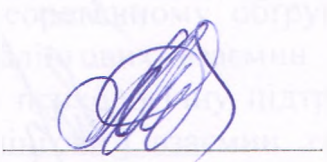
Науковий керівник

підпис керівника

Дєніжна Світлана Олександрівна, кандидат педагогічних наук доцент

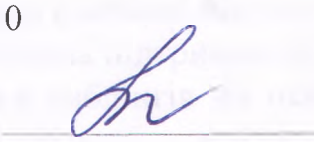
Гарант освітньо-професійної програми

підпис керівника ОПП

Допущено до захисту за рішенням кафедри психології, педагогіки та суспільних дисциплін
протокол від «3» лютого 2025 р. № 10

Завідувач кафедри

підпис

Петухова Ірина Олексіївна, к. пед. н., доцент

Ірпінь 2025

Реєстрація № 25 30.01.25
(дата) (підпис відповідальної особи)

Результати перевірки до захисту 03.02.2025
(до захисту, на доопрацювання) *(дата)* *(підпис)*

Результат захисту 86 _____ _____
(оцінка) *(дата)* *(підпис)*

Голова комісії: _____ С.І.Корсун
(підпис)

Члени комісії: _____ Т.А. Ткачук
(підпис) *(ініціали,ПІБ)*

_____ О.І. Льовкіна
(підпис) *(ініціали ПІБ)*

_____ Л.В.Романюк
(підпис) *(ініціали ПІБ)*

МІНІСТЕРСТВО ФІНАНСІВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціально-гуманітарних технології, спорту та реабілітації
Кафедра психології, педагогіки та суспільних дисциплін
Спеціальність 053 «Психологія»
Освітньо-професійна програма «Психологія. Психологія бізнесу»

Затверджую:
Завідувач кафедри психології, педагогіки та суспільних дисциплін
_____ І.О. Пєтухова

Завдання на кваліфікаційну роботу
здобувача вищої освіти

Єнанової Тетяни Анатоліївни
(прізвище, ім'я, по батькові)

Тема кваліфікаційної роботи: **«Вплив сиблінгів на психологічну підтримку членів родини»**
Затверджена наказом ректора від 07.12.2023 № 1649
Термін подачі закінченої роботи: 15.01.2025

Цільова установка полягає в теоретичному обґрунтуванні та розробці програми психологічної корекції сиблінгових взаємин у сім'ї, а також на емпіричний аналіз їхнього впливу на психологічну підтримку членів родини; аналізі наукових джерел щодо сиблінгових взаємин та їхнього впливу на психосоціальний стан сім'ї; визначенні ключових факторів, що впливають на психологічну підтримку в родині; розробці та апробації діагностичної методики для оцінки рівня підтримки між сиблінгами.

Мета роботи полягає в тому, щоб теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити вплив сиблінгів на психологічну підтримку членів родини, а також розробити рекомендації щодо оптимізації сімейної взаємодії..

Об'єктом дослідження є психологічна підтримка сім'ї.

Предметом дослідження є вплив сиблінгів на психологічну підтримку членів родини

База дослідження клубу дитячої творчості «Дивосвіт», що є структурним підрозділом Служби у справах дітей та сім'ї Ірпінської міської ради та Ірпінський академічний ліцей «Мрія».

Календарний план виконання роботи

№ п/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Термін виконання етапів роботи	
		За планом	Фактично
1	2	3	4
1.	Вибір теми, вивчення літературних джерел та складання плану роботи	10.12.2023	23.12.2023
2.	Підготовка першого розділу роботи та подання її керівнику	09.01.2024	25.01.2024
3.	Підготовка другого розділу роботи та подання її керівнику	20.05.2024	10.09.2024
4.	Підготовка третього розділу роботи та подання її керівнику	31.09.2024	31.10.2024
5.	Підготовка роботи до перевірки на наявність академічного плагіату	18.12.2024	20.12.2024
6.	Доопрацювання роботи з урахуванням зауважень керівника	20.10.2024	25.10.2024
7.	Попередній захист роботи	30.11.2024	03.12.2024
8.	Отримання відгуку керівника роботи	10.01.2025	10.01.2025
9.	Отримання відгуку зовнішньої рецензії	20.01.2025	30.01.2025
10.	Допуск роботи до захисту зав. кафедри	30.01.2025	03.02.2025
11.	Захист кваліфікаційної роботи	05.02.2025	04-06.02.2025

1. Дата видачі завдання «01» грудня 2023
2. Керівник кваліфікаційної роботи _____ С.О. Дєніжна
3. Керівник освітньо-професійної програми _____ Т.А. Ткачук
4. Завдання до виконання отримав здобувач вищої освіти _____ Т.А. Снанова

ЗМІСТ

ВСТУП……3
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ СИБЛІНГІВ НА ПСИХОЛОГІЧНУ ПІДТРИМКУ ЧЛЕНІВ РОДИНИ…….7
1.1. Психологічна підтримка сиблінгових взаємин в сім'ї як предмет науково-психологічного аналізу …….....7
1.2. Фактори впливу сиблінгової взаємодії на психосоціальну адаптацію дітей ……....9
1.3. Особливості взаємин членів родини із сиблінгом та їх вплив на психологічний стан сім'ї……..……....12
Висновки до першого розділу……..……16
РОЗДІЛ ІІ. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СИБЛІНГІВ НА ПСИХОЛОГІЧНІ ВЗАЄМИНИ В РОДИНІ……17
2.1. Організація емпіричного дослідження та обгрунтування методичного інструментарія……..……17
2.2. Діагностика показників сиблінгових взаємин та особливостей їх впливу на психологічний розвиток сімейних стосунків……....23
Висновки до другого розділу……...42
РОЗДІЛ ІІІ. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З КОРЕКЦІЇ АДАПТАЦІЙНИХ РОЗЛАДІВ У СИБЛІНГІВ
3.1. Програма психологічної роботи з корекції адаптаційних розладів …..44
у сиблінгів……..…44
3.2. Аналіз результатів апробації психокорекційної програми ……...49
3.3. Практичні рекомендації щодо налагодження симблінгових взаємин в сім'ї……..59
Висновки до третього розділу……..62
ВИСНОВКИ……..63
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ…….66
ДОДАТКИ…….....76

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасних умовах боротьби та суспільних конверсій, що впливають на зміни сімейної стабільності, особливо актуальною постає проблема взаємовідносин в сім'ї, яка в теперішній час переживає значні психоемоційні складнощі, потрапляє в дуже складні умови існування.

Як показала практика, система сімейних взаємин включає стосунки спорідненості, взаємини братів і сестер (сиблінгів), які є найбільш значущими та тривалими зв'язками в житті людини.

Зважаючи на те, що сиблінги – близькі родичі: вони становлять окрему підсистему сім'ї та мають цілий ряд спільностей: батьки, спільні матеріальні умови життя і виховання, загальні сімейні цінності та звички. Серед сиблінгів прослідковується більш тривале повсякденне спілкування, численні емоційні зв'язки між собою. Одночасно це відносини дитини з іншими дітьми.

Аналіз публікацій та досліджень свідчить про значне зростання наукового інтересу психологів щодо проблеми впливу сиблінгів на психологічну підтримку членів родини. Так, теоретичне опанування праць за даною проблемою у зарубіжних джерелах свідчить, що такі дослідження почали з'являтись ще наприкінці шістдесятих років XX століття. Перші наукові праці не дають однозначної відповіді на те, якими є наслідки впливу дитини на психоемоційний та соціальний розвиток їх сиблінгів, тобто не є такими однозначними. Вплив може бути не тільки негативним, але й позитивним. Згідно з результатами досліджень до негативних впливів сиблінга відносять підвищений рівень стресу, негативну самооцінку, соматичні проблеми й труднощі з поведінкою [67].

Наукові дослідження (А.Адлер, І.А.Дідук) свідчать про вплив сиблінгових взаємин на набуття дитиною первинного досвіду спілкування, а також на особливості її інтелектуального розвитку та психосоціальну адаптацію.

Як зазначають психологи, сиблінги дітей з порушеннями розвитку не мають більших психологічних проблем, ніж сиблінги повносправних дітей (A.Gath, D.Lobato). Навпаки, вони відчувають позитивні емоції, що можуть турбуватися за своїм братом/сестрою.

На думку О. Луценко особистий негативний досвід поганих стосунків із сиблінгом (ами) в ранньому віці викликає у дорослих жіночої статі, тобто матерів, більш обережне ставлення до дітей із метою запобігання таким проблемам у наступному поколінні родини. Зокрема, такі матері намагаються менш диференційовано ставитися до братів і сестер, використовують більш демократичні методи перенаправлення, а не покарання, що підтверджує зменшення використання авторитарних стратегій. Патерни взаємодії між братами та сестрами передаються на два покоління вперед, окрім цього ці патерни в одному поколінні впливають на стосунки між батьками та дітьми в наступному поколінні.

Отже, проблема сиблінгінгових взаємин в сім'ї, попри зацікавленість до неї в повсякденному житті, у науковій психології є недостатньо мірою дослідженою, що свідчить про її актуальність і зумовлює вибір теми кваліфікаційної роботи: «Вплив сиблінгів на психологічну підтримку членів родини».

Об'єкт дослідження - психологічна підтримка сім'ї.

Предмет дослідження – вплив сиблінгів на психологічну підтримку членів родини.

Мета роботи – теоретично обґрунтувати та розробити програму психологічної корекції сиблігових взаємин в сім'ї, емпірично дослідити її ефективність.

Для досягнення поставленої мети передбачається вирішення **завдань дослідження:**

1. Здійснити науково-психологічний аналіз джерел з проблеми дослідження.

2. Визначити фактори та особливості впливу сиблінгової взаємодії на психосоціальний стан сім'ї.
3. Розробити процедуру діагностики сиблінгових взаємин у сім'ї.
4. Апробувати психокореційну програму подолання адаптаційних розладів у сиблінгів, еміпрично перевірити її ефектиавність.

Методи дослідження: *теоретичні* - теоретичне осмислення наукових джерел з досліджуваної проблеми, аналіз і синтез, індукція та дедукція, порівняння, узагальнення та систематизація отриманих даних; *емпіричні* - опитування, спостереження, бесіда; діагностичні методи: опитувальник "Особливості взаємин з неповносправним сиблінгом" (ОВНС), методика "Незавершені речення" H. Lyszkiewicz (НР), методика "Малюнок сім'ї", Методика "Взаємодія батьки – діти" І.М.Марковської; *методи математичної статистики*: обробка результатів дослідження відбувалась за допомогою математико-статистичних методів кількісного аналізу.

Експериментальна база дослідження. Емпіричне дослідження проводилося в 2024 році. На етапі апробації діагностичної, профілактичної та корекційної роботи було залучено 80 дітей 8-18 років (серед них в експериментальній групі 30 дітей, що мають сиблінгів з помірними та важкими розладами розвитку та 20 дитей, що мають нормотипових сиблінгів, в контрольній групі 30 дітей), а також батьки. Дослідження проводилося на базі клубу дитячої творчості «Дивосвіт», що є структурним підрозділом служби у справах дітей та сім'ї Ірпінської міської ради та Ірпінського академічного ліцею «Мрія».

Теоретичне значення отриманих результатів дослідження полягає у тому, що уточнено сутність поняття «сиблінгова взаємодія» та роль її впливу на вдосконалення емоційної сфери, формування самосвідомості, характерологічних особливостей, адаптаційних ресурсів членів родини; поглиблено розуміння впливу батьківських позицій на взаємини сиблінгів; адаптовано діагностичні методики, завдяки застосуванню яких визначено характеристики сиблінговоих стосунків; набуто подальшого

розвитку розв'язання проблеми виявлення сімейних чинників психосоціального розвитку сиблінгів, а також впливу сиблінгових стосунків на становлення особистості; розширено та вдосконалено уявлення про особливості взаємозв'язку між проявами емоційної сфери та характеру дітей-сиблінгів психологічним кліматом у сім'ї.

Практичне значущість роботи полягає в тому, що її результати можуть бути використані у психологічній роботі з метою покращення сиблінгових і батьківсько-дитячих стосунків, а також міжособистісного спілкування шляхом корекції адаптаційних порушень. У дослідженні апробовано психокорекційну програму щодо налагодження сиблінгових взаємин в сім'ї; розроблено методичні рекомендації, застосування яких сприятиме налагодженню взаємостосунків у родині, а також вони можуть широко використовувати шкільні психологи та практичні психологи в реабілітаційних центрах і медико-соціальних установах.

Апробація результатів дослідження. Основний зміст магістерської роботи обговорено та схвалено на засідання кафедри психології, педагогіки та суспільних дисциплін Державного податкового університету, а також на VII Міжнародній конференції «Актуальні проблеми освітнього процесу в контексті європейського вибору України».

Структура та обсяг магістерської роботи. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел, який налічує 80 найменувань. Загальний обсяг роботи становить 105 сторінок. Основний зміст роботи викладено на 75 сторінках. Робота містить 26 таблиць, 4 рисунки і 5 додатків.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВПЛИВУ СИБЛІНГІВ НА ПСИХОЛОГІЧНУ ПІДТРИМКУ ЧЛЕНІВ РОДИНИ

1.1. Психологічна підтримка сиблінгових взаємин в сім'ї як предмет науково-психологічного аналізу

Сім’я як мала соціальна група призвана здійснювати соціалізацію дітей, встановлювати гармонійні взаємин між її членами, створювати благоприємні емоційні контакти для успішного фінкціонування в соціумі.

У психологічній літературі сімейні інтеракції класифіукуться за типами. *Горизонтальний тип сімейних інтеракцій* характерний для членів одного покоління або однієї підсистеми, зокрема батьків і дітей. *Вертикальний (безпосередній) тип сімейних інтеракцій* розглядається як міжособистісна взаємодія, зокрема як міжпідсистемні взаємини, взаємини між генераціями.

У сучасних дослідженнях *сім'я* розглядається як *соціальний інститут*, який виконує безліч важливих *функцій*. Психологи традиційно поділяють ці функції на два блоки: *інституційний та базовий*. До інституційного належать: функція відтворення, первинного соціального і сексуального контролю, економічної підтримки дітей. Базовий блок включає: задоволення потреби в любові, функцію емоційної підтримки і розвитку індивідуальності, самоутвердження, особистісного зросту, психотерапевтичну функцію, функцію соціальної відповідальності за кожного члена сім’ї.

Термін *«сиблінг»* (англ. sibling) використовується у психологічній літературі для позначення статусу дитини серед рідних братів чи/та сестер. Цей термін також нерідко застосовується разом із терміном «позиція» – *«сиблінг-позиція»* та позначає черговість народження дитини в сім’ї .

Термін *«сиблінгова взаємодія»* вживається для визначення відносин між рідними братами та сестрами в різних конфгураціях в сім’ї. Серед сімейних інтеракцій стосунки між сиблінгами є найменш відтворені, а саме: вони мають значення у формуванні характерологічних рис, поведінкових ролей. Особливості сиблінгових взаємин так само впливають на розвиток

особистості, як і стосунки між дитиною та її батьками. Зазвичай, сиблінги проводять разом тривалий проміжок часу. Для опису характеру стосунків між дітьми в сім'ї. використовується термін *«особлива інтимність»,*

Соціальна взаємодія, особливо в межах сім'ї, є домінантним фактором формування самосвідомості дитини. Взаємні оцінки та очікування членів сім'ї суттєво впливають на розвиток самоконцепції та самооцінки індивіда, формуючи його суб'єктивний образ «Я». Існування теплих, щирих, міцних довірчих стосунків з сиблінгом є запорукою формування не лише позитивного Я-образу, а й сталих позитивних особистісних якостей, як толерантність, братерство, дружба, відповідальність, вміння йти на поступки, брати до уваги інтереси іншої людини. Вже з трьох років, при позитивних взаєминах з сиблінгом, дитина вчиться долати егоїзм та егоцентризм. Позитивні сиблінгові взаємини сприяють прискоренню соціально-емоційного розвитку дітей, зокрема, формуванню самостійності, емоційної зрілості та здатності до емпатії. Несприятливі сімейні динаміки, такі як фаворитизм, можуть призводити до розвитку дисфункціональних моделей поведінки, включаючи егоцентризм, заздрість та зниження здатності до співпраці. Тривалі ревнощі гальмують моральний та інтелектуальний розвиток особистості. Характер взаємин між сиблінгами безпосередньо корелює з динамікою психосоціального розвитку дитини, визначаючи його ефективність. Характерні ознаки сиблінгових взаємин подано у таблиці 1.1.

Відсутність досвіду сиблінгових стосунків провокує формування егоцентризму, залежності, остраху та слабкості перед труднощами, ускладнення соціальних контактів з ровесниками. Дослідники підкреслюють значення взаємини між дітьми в сім'ї: по-перше, - наголошується вирішальна роль взаємин між дітьми в сім'ї для формування особистості та соціальних рис; по-друге, - розкривається вплив сиблінгових взаємин на розвиток соціальних стосунків і психосоціальну адаптацію дітей.

Таблиця 1. 1.

Категорії міжособистісних взаємин між сиблінгами

Позитивні ознаки сиблінгових взаємин	**Негативні ознаки сиблінгових взаємин**
1. Прагнення проводити час разом	1. Уникання товариства сиблінга
2. Виявлення позитивних почуттів	2. Виказування негативних почуттів
3. Сприяння задоволенню потреб сиблінга	3. Ігнорування потреб сиблінга, уникання проявів допомоги
4. Спільне опановування соціальними навичками	4. Прояв асоціальної поведінки
5. Співпраця	5. Суперництво
6. Сумісне засвоєння моральних та культурних цінностей	6. Дестабілізація морального та творчого розвитку
7. Спільне здобування знань і вмінь через наслідування, обмін досвідом	7. Набуття знань та вмінь лише одноосібно

Отже, сиблінгова взаємодія виступає опосередкованою ланкою, що поєднує індивідуальні особливості та соціальні особливості розвитку дітей, тобто є досить важливою для їх психосоціального розвитку.

1.2. Фактори впливу сиблінгової взаємодії на психосоціальну адаптацію дітей

Загальновідомо, що родина є важливим соціальним середовищем, в якому формується особистість. Первинне значення впливу сім'ї, сімейного виховання на розвиток особистості на всіх етапах онтогенезу розглядалося в численних працях вітчизняних та закордонних дослідників, зокрема З Фрейда, А. Я. Варги, Т.І. Думітрашку, Е.Г. Ейдеміллера. У центрі уваги дослідників постає внутрішньосімейна взаємодія у трьох підсистемах: подружжя; батьки-діти; підсистемі інтеракції між дітьми.

З позицій сучасних підходів дослідження сімейних відносин демонструють, що сім'ю слід розглядати як динамічну систему, де кожен член відіграє свою роль і впливає на загальний баланс. Системний підхід дозволяє аналізувати взаємодії та розуміти, як зміни в одній частині системи впливають на інші. Досліджуючи, особливості психосоціального розвитку членів родини, психологи стикаються з необхідністю аналізувати вплив різних середовищ, в яких відбувається цей розвиток. Адже особистість формується в контексті різних соціальних систем.

Слід зауважити, що *психосоціальний розвиток* – це процес, який завжди відбувається в певному соціальному контексті. Розвиток особистості – це не статичний процес, а постійна взаємодія особистості з її соціальним оточенням. Соціальні структури та відносини, які оточують людину, змінюються з часом, впливаючи на формування її особистості. Цей процес, варто розглядати як розвиток системи «людина-оточення». Виокремлюються три основні фактори, які впливають на цей розвиток.

Рис.1.1. Види впливу соціального оточення на розвиток особистості

Нездатність успішно виконати певні розвиткові завдання може спричинити порушення у пізнавальних процесах, емоційному стані та соціальній адаптації людини. Однак, масштаб цих порушень залежать від індивідуального досвіду виконання таких завдань. Згідно з B.M.Newman та

Ph.R.Newman, позитивна реалізація життєвих завдань є не лише кінцевою метою, але й засобом особистісного зростання. Кожне нове досягнення розширює можливості людини, відкриває перед нею нові перспективи і мотивує до подальшого розвитку.

В.Шутц подає три *критерії успішного вирішення розвиткових завдань*: здатність засвоїти нову інформацію, що передбачає запам'ятовування фактів і здатність аналізувати інформацію, встановлювати зв'язки між різними поняттями, синтезувати нові ідеї; здатність контролювати свій емоційний станом; здатність вільно використовувати навколишні ресурси, що уможливлює створення стратегій адаптації з вимогами життя (life challenges).

Якість виконання життєвих завдань визначається трьома ключовими факторами: початковими знаннями та навичками, соціальними вимогами, які ставить перед людиною суспільство, та рівнем підтримки, яку вона отримує від оточення. Дану компетентність особа здобуває шляхом задоволення важливих потреб на попередніх вікових етапах. Незадоволення цих потреб в одному з попередніх етапів розвитку може становити значний ризик виникнення адаптаційних порушень, невротичних і навіть психотичних розладів. Проблемою впливу незадоволення основних потреб на розвиток дитини в сім’ї займались З.Фрейд, А. Адлер. У своїх працях ці автори вказують на сім’ю як джерело значних психотравмуючих переживань.

На думку Е .Ейдеміллера, цей факт визначається низкою певних обставин. Сім'я, як перша і найважливіша соціальна спільнота, відіграє визначальну роль у формуванні особистості дитини, особливо на ранніх етапах її розвитку. Події в сім’ї є більш значущими, ніж те, що відбувається в інших сферах соціального життя. Сімейні стосунки тісно взаємопов’язані, тому зміни в житті одного з членів сім’ї спонкають реакцію інших членів та є вразливими до впливу сімейних стрес-факторів. Тривала травматизація в сім'ї порушує механізми копінгу і спричяє адаптаційні розлади.

Задоволення потреб особистості є багатогранним процесом, що містити як біологічні, так і психологічні компоненти. Воно передбачає активну

взаємодію особистості з довкіллям, спрямовану на підтримання гомеостазу та досягнення цілей. Ступінь успішності задоволення потреб визначається ефективністю адаптаційних механізмів, що забезпечують гармонійне співвідношення між внутрішніми потребами особи та вимогами зовнішнього світу. Неперервний розвиток особистості пов'язаний з постійним пошуком нових форм задоволення потреб та встановленням нових рівнів гомеостазу.

У рамках даної роботи увага приділена аналізу психологічного стану, що обумовлена тривалою експозицією *стресогенних факторів*, які призводить до порушення адаптаційних механізмів, зниження когнітивних функцій та девіантної поведінки в соціальних взаємодіях. Так, серед *сімейних факторів*, що впливають на порушення психоемоційного та соціального розвитку дитини психологи виділяють: 1) порушення структури та функцій сім'ї; 2) несприятливість сімейної атмосфери; 3) розлади психологічного здоров'я батьків; 4) патологічні стилі виховання.

Підсумовуючи теоретичні положення про фактори впливу сім'ї на психосоціальний розвиток дитини, слід зазначити, що сім'я є підгрінтям, на якому формується особистість дитини. Вона забезпечує не лише потреби, а й емоційну підтримку, любов та відчуття безпеки, які є необхідними для здорового розвитку. Однак, сім'я може також стати джерелом проблем, якщо в ній існують дисфункціональні взаємини, конфлікти, або якщо батьки мають психологічні проблеми. Такі фатори можуть призвести до розвитку у дитини емоційних і поведінкових розладів, таких як тривожність, депресія, агресивність, труднощів у спілкуванні та навчанні.Отже, сім'я одночасно є захистом і джерелом впливу на психосоціальнийй розвиток дитини.

1.3. Особливості взаємин членів родини із сиблінгом та їх вплив на психологічний стан сім'ї

Народження дитини з порушеннями психофізичного розвитку створює психотравмуючу ситуацію в сім'ї, внаслідок чого в психологічній сфері її батьків відбуваються емоційні зміни, модифікація особистісних рис. Сім'ї,

які виховують дітей з вадами розвитку, опиняються в екстремальних життєвих обставинах, що характеризуються високим рівнем невизначеності та постійною дезадаптацією, хронічним стресом, пов'язаним з необхідністю забезпечення спеціального догляду, реабілітації та соціалізації дитини. Ця ситуація може суттєво впливати на всі сфери їхнього життя. Існує наратив, що домінує в ранніх дослідженнях полягає у тому, що досвід співіснування нормотипової дитини та з особливими потребами є травматичним для її здорових сибсів [19]. Вважається, що дівчата мають вищий ризик виникнення ускладнень внаслідок цієї травми, оскільки на них покладається більша відповідальність стосовно догляду за братиком чи сестричкою з інвалідністю.

Зауважимо, що результати досліджень є суперечливими та не дають однозначної відповіді на те, якими є наслідки впливу дитини з порушеннями психофізичного розвитку на психосоціальний розвиток її сиблінгів.

На противагу дослідженням, які акцентували негативні наслідки виховання для її нормотипових сибсів, ряд науковців стверджують, що такі діти не лише не мають більших психологічних проблем, а й демонструють підвищений рівень просоціальної поведінки, емпатії та відповідальності. (Vandesande S.).

Тож проаналізувавши сучасні зарубіжні дослідження, присвячені впливу наявності дитини з порушеннями психофізичного розвитку на психосоціальний розвиток її здорових сибсів варто звернути увагу як на позитивні, так і негативні аспекти цього феномена.

Психоемоційні труднощі сиблінгів дітей, що мають порушення

До порушень емоційного розвитку в дитячому та підлітковому віці дослідники (В.В.Лебединський, О.С.Нікольська, Г.М.Бреслав) відносять страхи, злість та агресію тривожність, підвищену емоційну виснажливість, депресію, труднощі в спілкуванні [34]. Виникнення емоційних і особистісних порушень вчені (К.Е.Ізард, Е.Кюблер) пов’язують з переживанням критичних життєвих ситуацій, які описують в поняттях «криза», «стрес», «конфлікт», «фрустрація» [36]. При цьому старші брати часто виявляють глибоку емоційну прихильність до своїх молодших братів чи сестер з особливими потребами,

демонструючи високий рівень розуміння та співпереживання. Натомість старші сестри, які часто беруть на себе значну частину догляду, можуть відчувати емоційне виснаження та мати емоційні труднощі. Проживання з дитиною, що має порушення часто призводить до того, що здорові сибси беруть на себе значну частину відповідальності за догляд та нагляд за своїм братом чи сестрою.

Особливості взаємодії між сиблінгами

Психологічні взаємини людини в розгорнутому вигляді є системою індивідуальних, вибіркових, усвідомлюваних взаємозв'язків особистості з навколишньою дійсністю. Порушення значущої для особистості системи взаємин неминуче призводить до змін в особистісному розвитку. У цьому аспекті на увагі заслуговує аналіз ігрової діяльності сиблінгів, проведений K.Crnic, виявив суттєві відмінності у характері взаємодії між нормотиповими та не нормотиповими дітьми. У останньому випадку спостерігається значно менше конфліктів та суперництва, а взаємодія має більш конструктивний і кооперативний характер.

Z.Stoneman і G.Brody виділяли керівну роль в ігровій поведінці сиблінгів дітей з порушеннями розвитку та відсутність рівноправної, конкурентної поведінки, характерної для сиблінгових ігор**.**

Адаптаційні труднощі сиблінгів

У психологічній науці представлено дослідження, спрямовані на аналіз адаптаційних можливостей дітей у контексті сімейних криз, пов'язаних з народженням дитини з інвалідністю. Дослідники P.Howlin, T.Mates, S.Morgan, що займаються цією проблемою, виділяють такі основні детермінанти адаптаційних порушень у дітей, що мають брата або сестру з порушеннями частіше відчувають невпевненість у своїх силах, мають труднощі у спілкуванні з однолітками та проявляють більш проблемну поведінку порівняно зі своїми ровесниками з типовим розвитком. Науковці підтвердили, що чим більша задоволеність батьків своїм подружнім життям, тим більш компетентними почувають себе сиблінги. Натомість сиблінги дітей з інвалідністю, чиї батьки розлучені, схильні частіше проявляти адаптаційні порушення.

Позитивний влив дитини з порушеннями психофізичного розвитку на психосоціальний розвиток її сиблінгів

На противагу всім аргументам про наявність у сиблінгів дітей з особливими потребами психоемоційних труднощів та адаптаційних порушень, існує ряд досліджень, що нормотипові діти часто демонструють вищий рівень соціальної адаптації та толерантності. Виростаючи в середовищі, де присутні значні відмінності, сиблінги навчаються приймати різноманітність, долати стереотипи та розвивають емпатію. Цей досвід сприяє формуванню у них стійкості до соціальної дискримінації та глибокого розуміння складності людських взаємин та здобувають здатність глибоко осмислювати життя. Дані досліджень свідчать, що сиблінги дітей з особливими потребами характеризуються більш високим рівнем психосоціальної зрілості у порівнянні зі своїми однолітками. D.Lobato, C.Miller, L.Barbour зазначають, що досягнувши дорослого віку, такі діти частіше присвячують майбутнє соціальним професіям.

Аналіз розбіжностей в результатах досліджень

Сиблінгові взаємодії відіграють визначальну роль у формуванні особистості дитини. Це своєрідна міні-модель суспільства, де дитина вчиться взаємодіяти з іншими людьми, відстоювати свої інтереси, співпрацювати, поступатися та йти на компроміси. Така взаємодія сприяє розширенню соціального досвіду дитини, дозволяючи їй освоювати різноманітні ролі та моделі поведінки. Завдяки сиблінговим контактам дитина розвиває емпатію, вчиться співпереживати, співчувати та підтримувати інших. Крім того, брати та сестри часто стають першими друзями та наставниками, впливаючи на формування системи цінностей, поглядів на життя та життєвих цілей.

Висновки до першого розділу

У першому розділі проаналізовано досліджнення з проблеми психосоціального розвитку дітей, які мають сиблінга з вадами, розкрито особливості сиблінгових стосунків і факторів впливу на них. Аналіз досліджень дав змогу зробити наступні висновки:

1 Сімейне середовище виступає потужниою детермінантою психосоціального розвитку особистості, впливаючи на темпи та напрямки онтогенезу. Механізми цього впливу включають як *стимулюючі* (активний виховний вплив, надання психологічної підтримки), так і *пригнічуючі фактори* (ігнорування, незадоволення значущих потреб, переобтяження обов'язками, надмірний контроль за активністю, наявність суперечливих вимог). Психологічна підтримка та задоволення вікових потреб сприяють оптимальному розвитку особистості, тоді як ігнорування, незадоволення потреб, надмірний контроль та суперечливі вимоги можуть призводити до психоемоційних розладів, затримки розвитку та порушення адаптації. Незадоволення вікових потреб спричиняє психоемоційне напруження, затримку розвитку, зменшення життєвих сил, перешкоджає виконанню соціальних функцій, тобто – призводить до порушення адаптації.Отже, сімейне середовище виступає каталізатором розвитку, який може як прискорювати, так і уповільнювати процеси становлення особистості.

2. До сімейних *факторів*, що впливають на порушення психосоціального розвитку дитини відносять: порушення структури та функцій сім'ї, порушення сімейної атмосфери, розлади психологічного здоров'я батьків і пов'язане з цим незадоволення основних потреб дитини.

3. Народження дитини з порушеннями психофізичного розвитку є психотравмуючою подією для родини. Така подія може призвести до радикальної зміни сімейної динаміки, проявляючись у порушенні внутрішньорольових взаємин, емоційному виснаженні батьків, зміні виховних стратегій щодо здорових дітей та ізоляції сім'ї від соціального середовища.

РОЗДІЛ ІІ. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СИБЛІНГІВ НА ПСИХОЛОГІЧНІ ВЗАЄМИНИ В РОДИНІ

2.1. Організація емпіричного дослідження та обгрунтування методичного інструментарія

Мета емпіричного дослідження – розробити процедуру діагностики впливу сиблінгових стосунків на психосоціальний розвиток дітей і психологічний клімат у родині; апробувати та емпірично перевірити ефективність програми корекції адаптаційних порушень сиблінгів.

Для досягнення мети передбачалось виконати лакі *завдання емпіричного дослідження:* визначити фактори, які зумовлюють специфіку сиблінгової взаємодії та особливості психосоціального розвитку сиблінгів; проналізувати їх вплив на стосунки між членами родини; розробити психокорекційну програму подолання адаптаційних порушень сиблінгів.

Емпіричною базою дослідження був структурнй підрозділ служби у справах дітей та сім'ї Ірпінської міської ради - Клуб дитячої творчості «Дивосвіт». Дослідження проволилось під час запланованих групових занять і зустрічей, а також консультацій в індивідуальній формі.

Сім'ї, які брали участь у дослідженні, були повідомлені про його наукове призначення і анонімність результатів. На кожному занятті дослідницька робота тривала 1,5-2 години. Таких заходів було заплановано по три на тиждень. Більшість учасників були вже знайомі, оскільки постійно відвідували клуб «Дивосвіт» з метою набуття порад щодо встановлення психологічного балансу, зменшення стресуових розладів. У процесі роботи відбувалась співпраця з психологом клубу, що працює з даними сім'ями, аналізувалася діагностична документація, здійснювалось спостереження за взаємодією між сиблінгами під час персональних і групових заходів.

Процедура експериментального дослідження включала такі етапи:

Перший етап - визначення специфіки соціальної ситуації, в якій виховуються сиблінги дітей зомсобливими потребами.;

Другий етап – дослідження індивідуально-психологічних особливостей сиблінгів з інвалідністю в порівнянні з сиблінгами здорових дітей;

Третій етап - встановлення взаємозв'язку між умовами сімейного середовища та формуванням особистісних рис, розвитком самосвідомості сиблінгів дітей з порушеннями;

Четвертий етап - застосування корекційних заходів для зниження психосоціальної дезадаптації у сиблінгів з особливими потребами та з'ясування ефективності цих заходів.

Емпіричне дослідження проводилося протягом періоду переддипломної практики з 01.04.2024 по 07.06.2024 р. та охопило 80 дітей від 8 до18 років.

Випробувані були розподілені на експериментальну та контрольну групи. Вибір досліджуваних здійснювався згідно з віковими та статевими характеристиками, що зумовлено зростанням соціальної значущості та необхідністю формування власної системи цінностей у період шкільного навчання. Адже це створюює додаткові труднощі для сиблінгів дітей з порушеннями психофізичного розвитку, оскільки вони можуть відчувати тиск з боку однолітків і вчителів, а також стикатися з непорозумінням щодо своєї ситуації. Наявність контрольної групи дала змогу обмежити вплив зовнішніх (побічних) змінних та проаналізувати саме ті особливості психосоціального розвитку, які формуються під впливом взаємин з сиблінгом в контексті сімейної взаємодії.

Експериментальна група (ЕГ) включада 30 дітей, які мають сиблінгів з помірними та важкими розладами фізичного та розумового розвитку та 20 дітей, які мають нормотипових сиблінгів, а також батьки цих дітей.

До *контрольної групи* (КГ) увійшли учні ліцею «Мрія» міста Ірпінь. Учасники контрольної групи добирались згідно з такими критеріями: вік 8-18 років, наявність одного старшого чи молодшого сиблінга. Контрольна група склала 30 осіб.

Порівняльний аналіз учасників експериментальної групи (ЕГ) досліджуваних та контрольної групи (КГ) свідчить про певні особливості.

Кількісне співвідношення випробуваних за статтю, за віком і за сиблінговою позицією між учасниками ЕГ і КГ унаочеено в таблицях 2.1, 2.2, 2.3, 24.

Таблиця 2.1.

Розподіл досліджуваних за статтю в експериментальній групі (ЕГ)

Стать	К-сть повносправних сиблінгів	%	К-сть неповносправних сиблінгів	%
Ч	10	50	15	50
Ж	10	50	15	50
Разом	20	100,0	30	100,0

Як видно з таблиці 2.1 в кожній групі майже пропорційно розподілені за статтю, тобто в обох групах приблизно однакова кількість хлопців та дівчат.

Таблиця 2.2.

Розподіл досліджуваних за статтю в контрольній групі (КГ)

Стать	К-сть досліджуваних	%	К-сть сиблінгів	%
Ч	15	50	15	50
Ж	15	50	15	50
Разом	30	100,0	30	100,0

Серед учасників ЕГ і КГ найбільше дітей віком 10-11 років (табл. 2.3).

Таблиця 2.3.

Розподіл досліджуваних за віком

Вік досліджуваних	К-сть досліджуваних в ЕГ	%	К-сть досліджуваних в КГ	%
8-9	4	8	1	3,3
10-11	29	58	26	86,7
11-18	17	34	3	10
Разом	50	100	30	100

За результатами аналізу вікової різниці в ЕГ було з’ясовано, що частіше зустрічається різниця у 4-6 років (40 %). Лише у 4% випадків ця

різниця становить 10-12 років. У КГ у значній кількості випадків (50%) вікова різниця становить 1-3 роки (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Розподіл досліджуваних за різницею у віці

Різниця у віці	**К-сть досліджуваних в ЕГ**	**%**	**К-сть досліджуваних в КГ**	**%**
1-3 р.	17	34	15	50
4-6 р.	20	40	6	20
7-9 р.	11	22	4	13,3
10-12 р.	2	4	5	16,7
Разом	50	100	30	100

Окреслена ситуація щодо особливостей вікової різниці між сиблінгами в сім'ях з дітьми з інвалідністю підтверджується попередніми дослідженнями.. Часто мотивацією народити другу дитину стають такі аргументи: «Планували мати здорову дитину, щоб відчути себе повноцінними батьками»; «Створюючи сім'ю, планували мати багато дітей і народження дитини з інвалідністю цьому не стало на заваді»; «Прислухались до думки оточуючих народити здорову дитину, аби мати змогу реалізувати повноцінно свою батьківську місію».

Згідно порядку народжуваності до ЕГ увійшли 34 старших сиблінгів (68 %) та 16 молодших (32%). ВУ КГ розподіл досліджуваних згідно сиблінг-позиції становить 47% - старші сиблінги та 53% - молодші (табл. 2.5).

Таблиця 2.5.

Розподіл досліджуваних за сиблінг-позицією

Сиблінг-позиція	**К-сть досліджуваних в ЕГ**	**%**	**К-сть досліджуваних в КГ**	**%**
Старші сиблінги	34	68	14	47
Молодші сиблінги	16	32	16	53
Разом	50	100	30	100

Суттєвим моментом для розуміння процесів розвитку особистості є пояснення взаємин між особистістю дитини та навколишнім соціальним

середовищем. Зміни цих взаємин викликають зміни в структурі особистості дитини, а також її соціального буття. Певні інтерперсональні взаємодії залежать від усвідомлення психоемоційного стану іншої особи, її емоційних потреб, розуміння поведінкових проявів. Наявність психофізичних вад у дитини можуть перешкоджати налагодженню взаєморозуміння та взаємодії з членами сім'ї, братами та сестрами. Цей факт є травматичним для обох дітей.

Для діагностики особливостей сиблігнових взаємин, їх впливу на психолочічний стан сім'ї, перевірки результативності заходів психологічної підтримки членам родини, відбувся підбір методик дослідження.

Методика «Незавершені речення» H. Lyszkiewicz (надалі НР) є проєктивною методикою, яку відносять до тестів завершення. Метою дослідження за даною методикою є виявлення прихованих емоцій та страхів, пов'язаних з наявністю в сім'ї дитини з порушеннями у розвитку, які можуть негативно впливати на стосунки між братами та сестрами. Адже викривлене уявлення дітей один про одного є бар'єром їхньої комунікації, що створює перепони для близьких взаємин сиблінгів.

У даній методиці міститься 29 незавершених речень. Їх психологічний зміст полягає у виявленні емоційного ставлення до психофізичного порушення та самого сиблінга, з'ясуванні прихованих почуттів, оскільки основну роль в інтерперсональних взаєминах дитини відіграє емоційний фон. Запропонована дитині техніка доповнювати речення висловлюванням, що першим спадає на думку, в поєднанні з доброзичливим ставленням психолога-дослідника, сприяє відкритому вираженню почуттів та зменшенню захисних реакцій.

Усі твердження в методиці НР належать до таких категорій:

I. Розуміння про неповносправність брата/сестри, потреби та можливості:1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 22, 23;

II. Візія майбутнього:7, 10, 11, 12;

III. Перцепція власної сім'ї, ставлення батьків та соціального оточення:17, 19, 28;

IV. Сиблінгові стосунки: 20, 24, 26;

V. Особливості емоційних переживань щодо стосунків з сиблінгом та його неповносправності: 8, 13, 14, 15, 16, 18, 21, 25, 27, 29.

Опитувальник «Особливості взаємин із сиблінгом неповносправної дитини» (надалі ОВНС) розроблений зарубіжними психологами M.Batshaw, D.Lobato, H.Lyszkiewicz, Vandesande S., Steegmans D. Пропонований опитувальник доцільно використовувати для оцінки особливостей взаємовідносин між дитиною з інвалідністю та нормотиповим сиблінгом

Методика «Малюнок сім'ї». Застосування даної методики дозволяє детально проаналізувати особливості сімейних взаємин крізь призму дитячого сприйняття, виявити емоційний клімат у сім'ї, а також дослідити несвідоме ставлення дитини до існуючих сімейних стосунків, а також її способи психологічного захисту. У такий спосіб визначається позиція дитини та інших членів сім'ї у внутрішньосімейних взаєминах. Для кількісного аналізу враховуються дані п'яти симптомокомплексів: сприятлива сімейна ситуація; тривожність; конфліктність у сім'ї; відчуття інвалідізації; ворожість у сімейній ситуації. Відповідні ознаки малюнка, наприклад «стирання окремих фігур» або «ізоляція автора від інших» переводились у бали (від 10 до 20 по кожному симптомокомплексу).

Методика «Взаємодія батьки – діти» І. М. Марковської використовується для вивчення факторів психосоціального розвитку сиблінгів, їх адаптації до особливостей сім'ї та емоційної взаємодії з батьками. За даною методикою досліджується стиль і методи сімейного виховання та рівень батьківської компетентност, щоі є ключовими факторами впливу на психосоціальний розвиток дітей. Вибір методу був зумовлений інформативністю, валідністю, економністю в часі. Бесіда з батьками має бути у форми відкритої розмови та містити запитання щодо особливостей взаємин в сім'ї загалом і сиблінгових стосунків зокрема.

Підбір обраного методичного інструментарію дозволяє різносапектно здійснити діагностику досліджуваного процесу.

2.2. Діагностика показників сиблінгових взаємин і особливостей їх впливу на психологічний розвиток сімейних стосунків

Мета діагностичного обстеження – дослідити показники осбливостей сиблінгових взаємин і визначити фактори впливу на психосоціальний розвиток сиблінгів.

Завдання діагностки – проаналіщувати стосунки між сиблінгами та умови їх сімейного виховання; виявити зміни, що відбуваються в процесі формування їх особистісних рис та самоставлення сиблінгів.

Аналіз особистісних рис здійснювався за такими характеристиками: *індивідні* (вік, стать досліджуваних, сиблінг-позиція, стать сиблінгів з інвалідністю, різниця у віці з сиблінгом); *медико-соціальні* (рівень фізичного і розумового розвитку сиблінга, наявність чи відсутність поведінкових ускладнень, зовнішній прояв вади); *особистісні* (інтраперсональні): характерологічні особливості, адаптаційні можливості; *міжособистісні* (інтерперсональні): особливості взаємодії сиблінга з інвалідністю, особливості взаємин з батьками, психоемоційний клімат в сім'ї.

Психологічний аналіз стосунків між сиблінгом з особливими потребами та членами родини відбувався на підставі оцінювання: пізнавального, емоційного, поведінкового аспектів сімейних взаємин.

Методичний інструмепнтарій діагностичного дослідження включав обраний комплекс методик: опитувальник «Особливості взаємин з сиблінгом з інвалідністю», методики «Незавершені речення», «Малюнок сім'ї», «Взаємодія батьки – діти» І.М.Марковської.

Пізнавальний аспект взаємин у родині, в якій є сиблінг з порушеннями психофізичного розвитку, аналізувався виходячи з таких *показників:* розуміння суті та причини неповносправності сиблінга, розуміння його необхідностей, захоплень, потенціалу та бачення майбутнього.

Згідно досліджень причиною незнання сиблінгів про суть захорювання брата (сестри) є інформаційний вакуум.

Таблиця 2.6.

Відповіді на запитання методики «Незавершені речення»

Категорія	Варіанти відповідей	Кількість (%)
Стосовно причини інвалідності	*Які причини захворювання* *Які причини виникнення таких особливостей при народженні*	37
Стосовно суті інвалідності	*Коли я висловлююся він реагує агресивно* *Плаче без видимих причин* *Без причини плаче* *проводить багато часу наодинці та розмовляє сам із собою*	31
Стосовно ставлення оточення	*Чому зустрічається глузливе ставлення до людей з інвалідністю*	6
Нейтральні відповіді	*Що він говорить* *Що він їсть*	20

Відсутність об'єктивної інформації про діагноз сиблінга може спричинити виникнення страхів у дітей, а також сформувати патологічні установки стосовно майбутнього, зокрема: «хвороба сиблінга може вразити і мене», «у мене можуть бути хворі діти», «краще взагалі не мати сім'ї».

Доповненням до інформації про бачення майбутнього брата чи сестри з порушеннями розвитку став аналіз відповідей на запитання методики НР: «Коли думаю про майбутнє мого брата (сестри) ……» . Варіанти відповідей були поділені на категорії та подані в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7.

Відповіді на запитання методики «Незавершені речення»

Категорія		Варіанти відповідей	Кількість (%)
Позитивні очікування	нереалістичні	Сподіваюсь, що він одужає Буде вчитися в школі Буде розумною Буде ходити	17
	реалістичні	Відчуваю справжню радість Оптимістично дивлюся в майбітнє	28

Категорія		Варіанти відповідей	Кількість (%)
		Буде щасливим	
негативні		Сумую Жалію	20
нейтральні		Замислююся, що буде далі Хочу, щоб він мав власну родину	21

Загалом 45% досліджуваних мають позитивні очікування стосовно майбутнього сиблінгів, проте лише у 28% - вони реалістичні. У 17 % випадків висловлись очікування стосовно одужання сиблінга та, його навчання в школі, які є несумісними з видом його неповносправності. Такі очікування мають захисний характер і є наслідком переживаннмя психотравми. У 60% опитаних, одужання сиблінга пов'язане зі здатністю говорити й самостійно пересуватись; 20% - зі створенням сім'ї та обранням професії; 8% - допровнили речення: «Мені здається, що колись він (вона)…» «залишається сумним», «залишається незрозумілим» (таблиця 2.8).

Таблиця 2.8.

Відповіді на запитання методики «Незавершені речення»

Категорія		Варіанти відповідей	Кількість (%)
позитивне	Одужання (зникнення вади)	Навчиться самостійно рухатися до говорити Одужає Буде самостійний Заговорить Буде розумним	60
	інше	Матиме власну родну Буде мати професію Буде щаслива	20
негативне		Залишиться сумним Залшиться незрозумілим	8

Оцінюючи можливості свого неповносправного брата чи сестри, 80% досліджуваних без вагань продовжували речення «Хоча він (вона) є неповносправний, але може…», що свідчить про актуальні можливості сиблінга, які не відрізняють їх від інших дітей (таблиця 2.9).

Таблиця 2.9.

Відповіді на запитання методики «Незавершені речення»

Категорія	Варіанти відповідей	Кількість (%)
Актуальні	Все розуміє, розмовляє, навчається, Дивиться телевізор, слухає музику, грається, сміється б'ється,	80
Потенційні	Здобути авторитет Досягти мети Бути кмітливим Позбутися хвороби	15

Проте, співставляючи отримані відповіді з віковими характеристиками дітей з порушеннями розвитку, помітним є факт значних обмежень можливостей, які часто не усвідомлюються здоровими сиблінгами.

Ступінь усвідомлення обмежень сиблінга аналізувалась на підставі продовження речення «Найважче моєму брату (сестрі) вдається …». Більшість досліджуваних, говорячи про обмеження сиблінга, згадують про його психічні труднощі, такі як нездатність розуміти звернену мову, говорити, вчитися, взаємодіяти з іншими дітьми (68 %). Для 23 % дітей вагомими є фізичні обмеження сиблінга, а саме: нездатність самостійно пересуватись та обмеження у самообслуговуванні (таблиця 2.10).

Таблиця 2.10.

Відповіді на запитання методики «Незавершені речення»

Категорія	Варіанти відповідей	Кількість (%)
Фізичні обмеження	Тримати голову, ходити, бути здатним до самообслуговування	23
Психічні обмеження	Говорити, висловлюватися, вчитися, запам'ятовувати, гратися з дітьми	68

Аналіз усвідомлення потреб неповносправного сиблінга проводився на підставі продовження твердження «Мій брат (сестра) потребує..». Відповіді було класифіковано за двома основними категоріями: потреба в позитивних соціальних взаємодіях (підтримка, увага, любов) і необхідність медичного втручання. Більше половини сиблінгів (59%) вважає, що їх неповносправні брат чи сестра найбільше потребують позитивних стосунків (таблиця 2.11).

Таблиця 2.11.

Відповіді на запитання методики «Незавершені речення»

Категорія	Кількість (%)
Потребують позитивних стосунків (підтримки, турботи, любові)	59
Потребують лікування (занять з фахівцями, медичної допомоги)	41

Речення «Мій брат/сестра найбільш щасливий, коли...» свідчить про навички емоційної перцепції у дитини, що дозволяють їй усвідомлювати емоційні потреби сиблінга (табл. 2.12).

Таблиця 2.12.

Відповіді на запитання методики „Незавершені речення”

Категорія	Варіант	Кількість (%)
позитивні стосунки (спілкування, увага, похвала)	На нього звертають увагу, хвалять, говорять з ним, граються, граємося разом,	41
подарунки	Купують все, що він хоче, Дарують іграшки, подарунки.	29
фізичний контакт	Мама його цілує, обнімає	13
досягнення	Отримує гарну оцінку «Стає на ноги»	8
Задоволення потреб в їжі, відпочинку	Слухає музику, гойдається на гойдалці, любить купатись.	9

Отже, аналізуючи пізнавальний аспект взаємин сиблінгів з порушеннями розвитку, згідно трьох визначених *показників* - знання про суть і причини порушення, усвідомлення можливостей та потреб сиблінга, бачення майбутнього сиблінга, - можна зробити наступні висновки:

1. Більшість досліджуваних дітей (понад 60%) не знає в чому суть, а тим більше причина розладів сиблінга. Діти зазначають, що батьки або поверхово розказують їм про це, або ж уникають подібних розмов. Натомість для більш ніж 70% опитуваних ці питання є актуальними.

2. Результати дослідження свідчать про розвинені емпатійні здібності дітей, які виявляються у їхньому розумінні емоційних потреб сиблінгів та визначенні їх як найважливіших.

3. Діти демонструють кореляцію між розвитком мовлення й моторики у сиблінга та уявленнями про його майбутню самостійність. Відсутність цих навичок асоціюється зі страхом довготривалої опіки.

Емоційний аспект родинних взаємин. Почуття батьків після народження дитини з інвалідністю так само гостро переживаються і здоровими дітьми та є для них настільки травматичними. Тому сиблінгам пропонувалось продовжити проєктивні твердження (таблиця 2.13).

Таблиця 2.13.

Відповіді на запитання методики «Незавершені речення»

Категорія	Варіант	Кількість (%)
Реакція втрати	«Засмутилась», «Шкодувала», «Плакала», «Було його дуже жаль», «Не могла цього сприйняти, мені стал недобре», «Хвилювалась»	51
Настанова на допомогу	«Сприйняла це стійко», «Зразу почала його вчити, допомагати», «Почала надіятись на краще»	26
Не зрозумів (-ла) цього		23

Підтвердженням того, що діти переживають порушення розвитку сиблінга як травматичну подію є те, що 83% досліджуваних подали значуще продовження проєктивного речення «Мені, як братові (сестрі) неповносправної дитини найважче погодитись…»(Додаток Г). Більшості досліджуваним (55%) важко погодитись з фактом інвалідності, 28% - найважче змиритись з зовнішнім виглядом сиблінга, його фізичною чи розумовою вадою, ставленням до ньогооточення (таблиця 2.14).

Таблиця 2.14

Відповіді на запитання методики «Незавершені речення»

Категорія	Варіант	Кількість (%)
Загальні відповіді	«З його поганим справлянням», «Що я	55

Категорія	Варіант	Кількість (%)
(сам факт інвалідності)	сестра особливої дитини»; «Що він неповносправний»; «З його хворобою»	
Детальні відповіді	«З його виглядом» «Що вона не може ходити до звичайної школи»; «Що її можуть образити діти»; «З тим, що вона не може того чого я»; «Не розуміє мене»; «Що не ходить»; «Що вона не говорить»	28

У певну категорію було віднесено такі твердження: «Добре, бо вона хвора»; «Добре, я стараюсь його терпіти» (таблиця 2.15).

Таблиця 2.15

Відповіді на запитання методики «Незавершені речення»

Категорія	Варіант	Кількість (%)
Позитивне	«Добре, бо вона особлива», «Добре, любляче», «Дружнє, він мій друг, ми з ним граємось», «Добре, бо вона добре до мене відноситься»	50
Негативне	«Не дуже добре, бо він не хоче мене слухати», «Суворе», «Погане, бо він б'ється»	5
нейтральне	«Ввічливе»,«Різне»,«Нормальне»	15
	«Добре, бо вона хвора», «Добре, стараюсь його терпіти»	30

Отримані відповіді свідчать про прояв захисних механізмів, які зменшують почуття провини. Порівнюючи ці результати з відповідями на таке ж запитання серед сиблінгів нормотипових дітей, було отримано результати, подані в таблиці 2.16.

Таблиця 2.16.

Відповіді на запитання методики „Незавершені речення"

Категорія	Варіант	Кількість (%)
Позитивне	«Добре, бо люблю її (вона класна)», «Прекрасне, я з ним дружу», «Добре,	43

Категорія	Варіант	Кількість (%)
	вона – молодша», «Добре, бо він мій брат», «Чудове, вона моя подруга і сестра»	
Негативне	«Погане, він мене б'є», «Погане, бо ми сваримось», «Негативне, він – не такий як всі», «Погание, бо мій брат нервує мене».	11
Нейтральне	«Нормальне», «Різне, бо батьки ставляться по-різному»	17
Відсутність відповіді		29

У ситуації соціальних стосунків, що виходять за межі сімейної взаємодії, емоційне ставлення до сиблінга може змінюватись, спричиняючи вплив на власне самосприйняття. Дане явище притаманне молодшого шкільного віку, коли самооцінка залежить від соціального схвалення. Тому сиблінгам пропонувалось продовжити речення: «Коли я сама з моїм братом (сестрою) на людях …». У цій ситуації 26% сиблінгів дітей з інвалідністю переживають сором, 14% - невпевненість і страх, 48% висловили незмінне ставлення до сиблінга на людях (таблиця 2.17).

Таблиця 2.17.

Відповіді на запитання методики «Незавершені речення»

Категорія	Варіант	Кількість (%)
Сором	Неприємно, бо всі дивляться й сміються	26
Невпевненість, страх	Відчуваю невпевнеість і страх	14
Звична поведінка з сиблінгом	Ставляться так само, як і раніше, не звертаючи особливої уваги на відсутність у неї мовлення, Не боюся, Ми чемні, Бавлюся з ним	48
Я ніколи не залишаюсь сам/сама з братом/сестрою		12

Переживання негативних емоцій при взаємодії з сиблінгом «а людях» підсилюється неадекватністю соціального сприйняття, стереотипного ставлення до осіб з вадами розвитку. Сиблінги дітей з порушеннями психофізичного розвитку більшою мірою, аніж сиблінги нормотипових дітей

декларують позитивне ставлення до брата чи сестри. Встановлено істотні відмінності в мірі переживання ревнощів, сорому, жалю та почуття провини. Ці показники є статистично вищими у сиблінгів дітей з порушеннями. У стосунках сиблінга дітей з порушеннями психофізичного розвитку передусім дратує його поведінка, яка часто відрізняється від поведінки інших здорових ровесників і є незрозумілою чи соціально неприйнятною. Сиблінги дітей з інвалідністю проявляють радість в ситуаціях коли він щасливий, або коли він нікого не турбує. Перебуваючи з сиблінгом «на людях» чверть опитаних сиблінгів дітей з порушеннями в таких ситуаціях переживають сором, 6% - страх. На емоційний аспект взаємин з сиблінгом із інвалідністю впливають такі чинники: сиблінг-позиція, стать, помітність інвалідності, важкість порушення розвитку, наявність різниці у ставленні батьків до здорової та дитини з вадами розвитку, психологічний клімат в сім'ї. Старші сиблінги частіше переживають почуття жалості та відповідальності аніж молодші, що спричиняє збільшення у них особистісної тривожності. Відсутність навичок ефективної соціальної взаємодії обмежує можливості дітей знаходити соціальну підтримку та обговорювати свої почуття, що, в свою чергу, посилює негативний вплив наявності в сім'ї дитини з інвалідністю. Зі ступенем порушення фізичного розвитку сиблінга зростає почуття провини, сорому, що загострюється під впливом неадекватного соціального ставлення, страх (який стосується власного майбутнього, майбутнього сиблінга, а також зумовлений нестачею інформації про причини та прояви вади). Альтруїстичні почуття, спрямовані на сиблінга з особливими потребами, можуть конфліктувати з природними егоїстичними імпульсами дитини. Внутрішній конфлікт посилюється почуттям провини, що виникає внаслідок негативних емоцій, таких як образа. Подібна динаміка може призводити до розвитку психологічних захисних механізмів. Проте любов до неповносправного сиблінга пов'язана із переживанням почуттями жалості та провини. Такий взаємозв'язок свідчитть про наявність внутрішнього психоемоційного конфлікту.

Підсумовуючи результати аналізу емоційного аспекту сиблінгових взаємин слід узагальнити, що:

1. Неповносправна дитина сприймається здоровими сиблінгами як психотравма, яку половина випробуваних проявляють у вигляді реакціїї втрати. Травматичні переживання спричиняє зовніщній вигляд сиблінга, його фіщзисчна або розумова вада, ставлення до нього оточуючих.

2. Сиблінги дітей з осоюливими потребами більшо мірою, ніж сиблінги здорових дітей, виражають своє позитивне ставлення дло брата/сестри. Проте встановлено істотні відмінності у мірі переждивання ревнощів, сорому, жалю, почуття прповини. Ці показники є статистично вищими у сиблінгів дітей з інвалідністю. У стосунках їх сердить поведінка, яка відрізняється від поведінки здорових дітей. Перебуваючи з сиблінгом серед людей 25% дітей відчувають сором, 6% - страх.

3. На емоційний аспект взаєми впливає сиблінг-позиція, стать, виглід дитини з особливими потребами, важкість порушення розвитку, психологічний клімат в сім'ї. Старші сиблінги частіше переживають почуття жалості, ніж молодші, що спричиніє збільшення триволжності. З важкістю порушення фізичного розвитку сиблінга зпростає почуття пповиним, сором, страх за майбітнє. Страх, пов'язаний с альтруїстичними почуттями спричиняє внутрішній конфлікт, є травмуючим для особистості. Проте любов пов'язана з почуттям жалості та провини. Такий взаємозв'язок спричиняє внутрішній психоемоційни й конфлікт.

Поведінковий аспект стблінгових взаємин передбачав визначення кількості проведеного часу із сиблінгом і спосіб комунікації. Дані аналізувались на підставі анкетних відповідей та проєктивних твердженнях. Аби з'ясувати, що найбільше перешкоджає сибліновим взаєминам досліджуваним пропонувалось продовжити речення «Найбільше мені перешкоджає в стосунках з моїм братом (сестрою)…». Результати обробки відповідей подано в таблиці 2.18.

Таблиця 2.18

Відповіді на запитання методики „Незавершені речення”

Категорія	Варіант	Кількість (%)
Розлади мови і мовлення сиблінга	«Не розуміє мої звернення», «Не спілкується	31
Фізичні порушення	Не ходить	18
Поведінкові особливості сиблінга	«Поводиться нечемно, перебиває», «Заважає», «Будить вночі», «Б’ється»	17
Відчуття власної провини	«Школа», «Дехто з друзів», «Мі характер».	7
Нічого		27

Як видно з таблиці, перешкодою для повноцінних стосунків між братами/ сестрами є психічні вади сиблінга, а саме розлади мовлення та розуміння мови (31% відповідей). Для 18% опитуваних перешкодою є фізичні вади, 17% - поведінкові порушення брата чи сестри, 7% досліджуваних відчувають власну провину через порушення взаємин: небажання чи неможливість проводити більше часу разом, власну нетерплячість, нерозуміння.

Аналіз поведінкового аспекта сиблінгових взаємин дозволяє зазначити, що проводять спільно з особливими сиблінгами 3-4 години на день, у той час, як сиблінги здорових дітей - 6 годин. Порівняння вказує на статистичну відмінність цих показників ($t=2,76$ при $p<0,01$). Кількість реального та бажаного часу проведення з неповносправним сиблінгом не залежть від віку, статі дітей, проте залежить від сиблінг-позиції. Старші сиблінги вдвічі більше проводять часу з неповоносправними братами/сестрами, ніж молодші: $t = 2.37$ при $p< 0,01$ (рис.2.1).

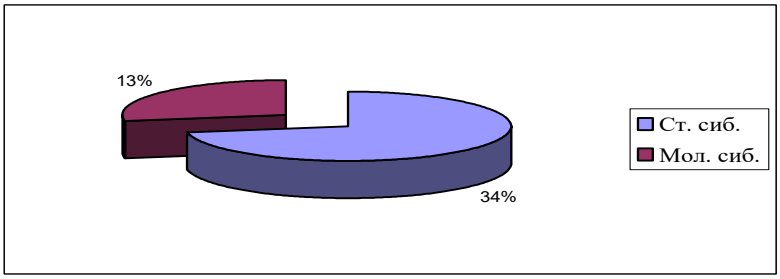

Рис. 2.1. Кількість спільно проведеного часу з сиблінгом-інвалідом залежно віж сиблінг-позиції

Для визначення способу проведення часу дітям пропонувалось обрати варіанти відповідей, подані в **опитувальнику «Особливості взаємин з сиблінгом неповносправної дитини» (ОВНС).** За результатами обробки відповідей в експериментальній групі більша кількість досліджуваних обрала варіант: «просто наглядаю за ним/нею» (31%), 28% - бавлюся з ним/нею іграшками, 16% - гуляю з ним/нею, 13% - навчаю, 6% - годую. Ці варіанти відповідей вказують на високу залученість дітей до щоденної опіки над неповносправним сиблінгом. Натомість, сиблінги здорових дітей найчастіше разом проводять час, граючись на комп'ютері (38%), спілкуючись (27%), дивлячись телевізор (16%), гуляючи (9%).

Щоб з'ясувати, що найбільше перешкоджає сиблінговим взаєминам досліджуваним пропонувалось продовжити речення «найбільше мені перешкоджає в стосунках з моїм братом (сестрою)…». Результати обробки відповідей унаочнено в таблиці 2.22. Як показує таблиця, найбільшою перешкодою для повноцінних стосунків між братами/ сестрами є психічні вади сиблінга, а саме розлади мовлення та розуміння мови (33% відповідей). Для 19% опитуваних найбільшою перешкодою є фізичні вади, 10% - поведінкові порушення брата чи сестри, 11% досліджуваних відчувають власну провину через порушення взаємин: небажання чи неможливість проводити більше часу разом, власну нетерплячість, нерозуміння.

Таблиця 2.22

Відповіді на запитання методики „Незавершені речення" №24

Категорія	Варіант	Кількість (%)
Розлади мови і мовлення сиблінга	«Не розуміє прохань», « Не говорить», «Погано говорить»	33
Фізичні порушення	Не ходить	19
Поведінкові особливості сиблінга	«Що він перебиває», «Будить мене вночі», «Його поведінка», «Його впертість», «Що він б'ється»	15
Відчуття власної провини	«Моя безтактовність», «Деякі друзі», »Моя школа»	7
Нічого		22

Узагальнемо показники поведінкового аспекту сиблінгових взаємин:

1. Стосовно кількості реального та бажаного часу зазначимо, що сиблінги дітей з інвалідністю декларують меншу кількість годин, які вони хотіли б проводити спільно з сиблінгом, ніж їх ровесники зі здоровими братами/сестрами. Кількість реального та бажаного часу проведення з сиблінгом залежить від сиблінг-позиції. Старші сиблінги майже вдвічі часу провідять з неповносправним сиблінгом, ніж молодші.

2. Найбільшою перешкодою для повноцінних стосунків між братами/сестрами є психічні вади сиблінга - розлади мовлення та розуміння мови. Для 19% опитуваних перешкодою є фізичні вади, для 10% - поведінкові порушення брата/сестри.

Певна річ, основним *фактором сиблінгової взаємодії* є сімейні взаємини, а саме: психологічний клімат, особливості сімейного спілкування, ціннісні орієнтації, рівень культури, ставлення батьків до дітей. Вони впливають як на особистісний розвиток дитини, так і на характер емоційного зв'язку між дітьми. До *причин порушення взаємин* між дітьми серед інших відносять особистісні порушення самих батьків. Зокрема, наявність у батьків акцентуацій характеру, психопатій чи особистісних проблем, які вони вирішують за рахунок дитини. У цьому контексті слід вказати на занижену самооцінку матері, що провокує у дитини виникнення почуття небезпеки, негативних переживань, страху, формує негативне уявлення про себе, прояви порушень поведінки та незадоволеність взаємодією зі сиблінгом.

Психологічний аналіз впливу сім'ї на особливості сиблінгових взаємин здійснювався на основі проективної методики **«Малюнок сім'ї».** Під час вивчення цього впливу розглядалися такі фактори, як психологічний клімат в сім'ї, особливості стосунків між батьками та дітьми, особливості материнського самоставлення. При аналізі даних враховувались наступні *показники:* сприятливість сімейної ситуації, тривожність, конфліктність, почуття власної неповноцінності автора, ворожість в стосунках між членами сім'ї. Порівняння цих показників у дітей ЕГ і КГ дало змогу з'ясувати, що сиблінги неповносправних дітей

оцінюють психоемоційне середовище своєї сім'ї як несприятливе майже вдвічі частіше, ніж їхні ровесники, що мають здорових сиблінгів (t=-2,9943 при p<0,01). У сім'ях, де є діти з особивими потребами , сиблінги зазначають статистично вищий рівень сімейної тривожності (t=2,7 при p<0,01), конфліктності серед батьків (t=2,11 при p<0,01) і ворожості (t=2,89 при p<0,01). Вони частіше ніж досліджувані КГ переживають почуття власної неповноцінності (t= 2,35 при p<0,01). Отримані дані подані на рисинку 2.1.

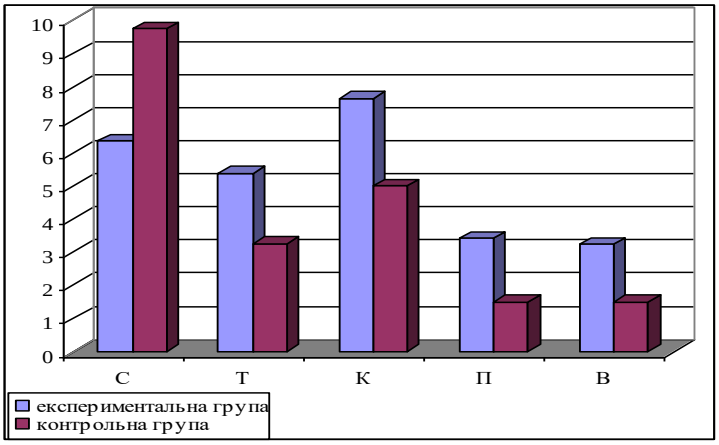

Рис. 2.1. Особливості психологічного клімату в сім'ї з сиблінгами - неповносправних і здорових дітей

Примітка: С – сприятливість сімейного середовища, Т – тривожність, К – конфліктність, П – почуття неповноцінності, В – ворожість.

Кореляційний аналіз характеристик психологічного клімату в сім'ї з показниками емоційного ставлення до сиблінга вказує на таку залежність: чим вищий показник сприятливості сімейного середовища, тим рідше діти переживають почуття ревнощів щодо неповносправного сиблінга. Коефіцієнт кореляції Пірсона при цьому становить r=-0,54 (табл. 2.19).

Таблиця 2.19

Матриця кореляції досліджуваних показників у сиблінгів дітей з інвалідністю

Показники	Вимогливість	Емоційна близькість	Злагода у стосунках	Задоволеність стосунками	ревнощі	сором	любов	жалість	ненависть	конкуренція	страх	злість	образа
	r<0,05												
Стать	,06	-,72	-,06	-,69	,43	,63	,43	,66	,67	-,15	,06	,51	,62
Вік	-,17	-,85	,65	-,02	-,15	,05	,45	,61	-,07	-,54	-,58	,29	,43
Стать сиблінга	,23	,55	-,12	,51	-,17	-,45	-,40	-,71	-,55	,20	-,23	-,16	-,43
Сиблінг-позиція	,21	-,21	-,04	-,60	,52	-,17	,70	,55	,59	,32	,19	,29	,53
Різниця у віці	-,21	-,72	,59	-,18	-,07	-,08	,84	,77	,20	-,31	-,28	,26	,48
Фізичні вади	,09	-,51	,45	-,47	,36	-,39	,57	,28	,19	,51	-,24	,69	,66
Розумові вади	,17	,74	-,47	,19	-,16	-,17	-,05	,01	-,02	-,05	,42	-,76	-,50
Поведінкові ускладнення	,60	,52	-,71	,13	,02	,22	-,42	,04	-,06	-,33	,07	-,51	-,32
Видимість вади	,19	-,72	,51	-,14	-,09	-,24	,59	,66	-,10	-,33	-,69	,31	,43
A	,70	,31	-,64	,02	-,04	,25	-,72	-,30	-,30	-,09	-,26	-,13	-,31
C	,28	,57	-,18	,03	,17	-,29	-,36	-,58	-,19	,81	,25	,20	,01
E	,00	-,45	,35	-,06	,38	,11	,31	,10	,19	,09	-,28	,66	,57
G	,59	-,15	,00	-,12	-,35	,07	,04	,54	-,38	-,25	-,40	-,11	,10
H	,22	-,43	,31	-,38	,24	-,04	,79	,86	,33	,03	-,02	,37	,75
I	-,05	-,28	-,03	-,34	,68	,30	-,23	-,22	,40	,32	,11	,65	,53
O	-,29	,15	,05	-,10	,26	-,10	-,34	-,68	,04	,67	,26	,34	,02
Q3	,22	,44	-,52	,09	-,07	,08	-,69	-,45	-,23	-,06	,01	-,44	-,55
Q4	-,56	-,59	,18	-,46	,13	,43	,41	,33	,56	-,10	,25	,23	,22
Депресія	-,28	-,78	,38	-,56	,39	,34	,42	,32	,49	,22	,02	,80	,73
Астенія	-,17	-,83	,28	-,59	,44	,22	,67	,57	,63	-,03	-,09	,63	,66
Вегетативні розлади	-,15	-,70	,05	-,41	,20	,12	,34	,25	,38	-,29	-,35	,25	,08
Порушення сну	-,40	-,55	,59	-,11	-,22	-,35	,32	-,09	-,15	,17	-,41	,34	,01
Тривожність	-,15	-,72	,66	-,29	,01	,00	,74	,74	,15	-,04	-,19	,49	,71
Розум (самооцінка)	,08	,14	,09	-,02	-,10	,33	,35	,55	,13	,09	,50	,05	,44
Емоційна близькість	,22	1,0	-,50	,40	-,14	-,12	-,44	-,43	-,22	,24	,51	-,57	-,48
Злагода у стосунках	-,57	-,50	1,0	,35	-,44	-,49	,47	,17	-,39	-,18	-,45	,13	,15
Задоволеність стосунками	-,34	,40	,35	1,0	-,63	-,32	-,35	-,37	-,71	-,49	-,21	-,59	-,53
ревнощі	,21	-,14	-,44	-,63	1,0	,41	,01	-,04	,83	,46	,39	,69	,63
сором	,09	-,12	-,49	-,32	,41	1,0	-,30	,16	,54	-,20	,43	,23	,32
любов	-,15	-,44	,47	-,35	,01	-,30	1,0	,75	,31	,09	,02	,18	,44
жалість	,22	-,43	,17	-,37	-,04	,16	,75	1,0	,26	-,25	-,03	,08	,50
ненависть	-,04	-,22	-,39	,71	,83	,54	,31	,26	1,0	,28	,60	,47	,55
конкуренція	,22	,24	-,18	-,49	,46	-,20	,09	-,25	,28	1,0	,41	,49	,33
страх	-,13	,51	-,45	-,21	,39	,43	,02	-,03	,60	,41	1,0	-,05	,15
злість	,12	-,57	,13	-,59	,69	,23	,18	,08	,47	,49	-,05	1,0	,84
образа	,20	-,48	,15	-,53	,63	,32	,44	,50	,55	,33	,15	,84	1,0
провина	-,34	-,53	,62	-,07	,09	-,14	,85	,64	,30	-,13	-,02	,31	,57
Бажання самопожертви	,22	,42	-,02	,03	,05	-,14	,50	,45	,17	,28	,51	-,09	,33
відповідальність	,23	-,02	-,09	-,44	,43	-,36	,64	,29	,46	,45	,15	,27	,33
Батьки присвячують час	-,28	-,38	,44	-,15	-,37	-,09	,83	,75	,11	-,21	,04	-,12	,15
Наявність близьких друзів	,13	,00	,54	,52	-,49	-,82	,15	,00	-,73	-,16	-,70	-,19	-,18
Сприятливість сімейного середовища	-,54	-,35	,52	,48	-,54	,00	-,32	-,24	-,53	-,55	-,49	-,19	-,34
Розум матері (самооцінка)	-,08	-,28	-,09	,20	-,28	,34	-,31	,11	-,17	-,87	-,40	-,40	-,37
Характер матері (со)	-,19	-,42	,29	,11	-,11	,06	-,11	,12	-,17	-,50	-,42	-,07	-,01
Авторитет серед людей (со)	-,07	-,27	,10	,35	-,47	,27	-,24	,23	-,36	-,91	-,46	-,43	-,31
Зовнішність матері (со)	-,03	-,40	,02	,09	-,20	,31	,14	,54	,04	-,90	-,32	-,32	-,08
Материнська компетентність (со)	-,32	-,38	,43	,45	-,60	,03	-,15	,13	-,50	-,82	-,57	-,38	-,33
Проф. компетентність (со)	-,28	-,36	,08	-,08	,09	,61	-,19	,16	,18	-,37	,08	,10	,21

Згідно даних таблиці 2.19 сприятливість сімейного середовища впливає на зниження почуття ненависті до сиблінга (r=-0,53), страху (r=-0,49), сорому (r=-0,53), а також почуття відповідальності за нього (r=-0,82). Ця залежність унаочнена у вигляді кореляційного графа:

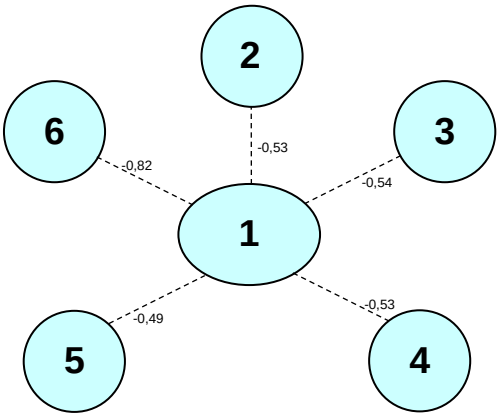

Рис.2.2.Взаємозв'язок характеристик психологічного клімату в сім'ї з показниками емроційного ставлення до сиблінгів

Примітка: *1- сприятливість сімейного середовища, 2 – сором, 3 – ревнощі, 4 – ненависть, 5 – страх, 6 – відповідальність.*

Порівнюючи отримані показники в ЕГ з такими ж показниками серед дітей КГ, зазначимо, що сиблінги неповносправних дітей оцінюють психоемоційне середовище своєї сім'ї як несприятливе майже вдвічі частіше, ніж їхні ровесники, що мають здорових сиблінгів. У сім'ях, де є діти з інвалідністю, сиблінги зазначають статистично вищий рівень сімейної тривожності, конфліктності серед батьків та загалом ворожості. Вони частіше ніж досліджувані КГ переживають почуття власної неповноцінності.

Таблиця 2.20

Відмінності між показниками в експериментальній (ЕГ) та контрольній групі (КГ) до проведення психокорекційної роботи по t – критерію Ст'юдента

Показники	Середнє значення		Величина t-критерію	р –рівень достовірності	Статистичне відхилення	
	ЕГ1	КГ1			ЕГ1	КГ1
A	5,50	5,65	-0,22	0,05	2,32	1,92
C	4,60	5,25	-1,64	0,05	1,95	1,99
E	4,50	4,75	-0,30	0,05	2,72	2,46
F	5,30	4,45	1,09	0,05	2,51	2,41
G	6,40	5,85	0,74	0,05	2,39	2,27
H	6,60	6,95	-0,46	0,05	2,50	2,30
I	5,60	5,40	0,24	0,05	2,64	2,56
O	6,50	5,70	1,36	0,05	2,50	2,29
Q3	4,90	6,55	-1,74	0,05	3,62	2,18
Q4	8,10	7,45	0,65	0,05	3,41	2,85
Депресія	8,35	7,05	1,18	0,05	3,82	3,05
Астенія	7,05	5,60	0,75	0,05	6,61	5,41
Порушення поведінки	8,45	9,10	-0,48	0,05	4,52	3,86
Вегетативні розлади	7,90	7,80	0,06	0,05	4,96	4,58
Порушення сну	6,40	6,30	0,07	0,05	4,79	3,32
Тривожність	69,5	77,75	-1,55	0,05	19,04	14,14
Розум (со)	95,10	98,15	-1,20	0,05	10,33	4,67
Розум (рд)	67,50	70,35	-0,43	0,05	24,82	15,83
Характер (со)	90,40	95,60	-1,01	0,05	21,65	7,45
Характер (рд)	70,15	81,15	-1,51	0,05	25,38	20,23
Авторитет у ровесників (со)	91,70	93,55	-0,32	0,05	16,61	18,83
Авторитет у ровесників (рд)	68,20	77,75	-1,46	0,05	24,22	16,26
Успіхи у навчанні (са)	91,55	96,45	-1,15	0,05	17,96	6,28
Успіхи у навчанні (рд)	77,05	81,05	-1,22	0,05	24,95	12,97
Зовнішність (са)	90,10	99,45	-1,90	0,05	21,90	1,70
Зовнішність (рд)	73,70	76,20	-0,36	0,05	22,76	20,11
Впевненість (са)	97,30	97,90	-0,33	0,05	6,57	4,66

Психологічний аналіз особливостей взаємин між батьками і сиблінгами дітей з інвалідністю здійснювався на основі результатів **методики «Взаємодія батьки-дитина» І.М.Марковської.** Передусім зазначимо, що процес психосоціального розвитку особистості включає формування уявлень про себе, самооцінку, інтегрування уявлення суб'єкта про самого себе завдяки порівнянню своїх властивостей та здібностей з особливостями інших людей. У молодшому шкільному віці відбувається народження соціального «Я» дитини. Виникає новий рівень самосвідомості – внутрішня позиція, яка проявляється у ставленні до себе, оточуючих людей, подій, формується почуття соціальної та психологічної компетентності (або ж неповноцінності).

Серед особливістей формування самооцінки в молодшому шкільному віці відзначається глобально-синкретичне відношення до себе, де фіксуються тільки найбільш загальні, в основному, емоційно-стосункові визначення (наприклад: «гарний», «злий»). У цьому віці виникає розщеплення образу «Я» на ряд форм. З одного боку, виділяють «Я-реальне», «Я-очікуване», «Я-уявне». З іншого боку, - «Я-фізичне», «Я-соціальне» та «Я-духовне». Між цими підструктурами образу «Я» виникають складні взаємини, які можуть містити протиріччя. Вони можуть бути деструктивно-конфліктними, що призводять до невротичних станів у дитини, дисгармонійними або продуктивними. Але подолання цих протиріч з допомогою психолога є необхідною умовою особистісного росту дитини. У цьому віковому періоді самоставлення дуже залежить від ставлення значущих дорослих та ровесників до дитини. Змістовне неспівпадіння зовнішніх оцінок (від вчителів, однокласників, батьків) призводить до виникнення суперечностей усередині самого образу «Я». З урахуванням цих положень здійснювались діагностика сімейних стосунків між батьками та дітьми-сиблінгами здійснвалась з використанням методики «Взаємодія батьки – діти». Отримані дані по кожній зі шкал наведено в таблиці 2.21.

Таблиця 2.21

Результати діагностики сиблінгових взаємовідносин у родині за методикою «Взаємодія батьки – діти» І. М. Марковської

Назва шкали	M (N=65)	SD (N=65)
1. Невимогливість-вимогливість	16,5	2,4
2. М'якість-строгість	15,5	2,9
3. Автономія-контроль	15,8	2,6
4. Емоційна дистанція-близькість	19,4	3,1
5. Відкинення-прийняття	18,2	1,9
6. Відсутність співпраці-співпраця	19,7	2,5
7. Незгода-згода	15,5	2,1
8. Непослідовність-послідовність	17,7	2,7
9. Авторитетність батьків	14,7	4,4
10. Задоволеність стосунками з дитиною	19,5	3,9

З огляду на те, що мінімальна кількість балів по кожній шкалі даної методики становить 5 балів, максимальна – 25, результати дають підстави стверджувати, що прояв вимогливості, суворості та контролю батьків стосовно їх здорових дітей знаходиться на рівні вище середнього (більше 15 балів). Звідси варто узагальнити, що батьки мають досить високі очікування стосовно своїх здорових дітей. Високий контроль може проявлятись в надмірній опіці. Матері вказують на високий рівень емоційної близькості з дитиною. Такі стосунки можуть відображати і невротичні потреби самоствердження у власній материнській ролі, материнській компетентності, що була уражена внаслідок народження дитини з психофізичними вадами. Саме почуття потрібності та турботи про дитину є важливим способом самореалізації для батьків неповносправних дітей, Перенесення цих почуттів на здорову дитину спричиняє високі очікування щодо її досягнень, порушення її особистісних рамок, вимоги послуху і дисципліни.

Висновки до другого розділу

1. Для з’ясування особливостей психосоціального розвитку сиблінгів дітей з особливими потребами адаптовано комплекс діагностичних методик, завдяки яким доведено залежність особистісного розвитку від особливостей взаємин з неповносправним сиблінгом. Так аналіз пізнавального аспекту взаємин вказує, що більшість досліджуваних не усвідомлюють суті неповносправності сиблінга, реальності певних обмежень переважно через те, що батьки уникають розмов на цю тему. Це значно впливає на якість взаємин з неповносправним сиблінгом. До *факторів*, які найбільше впливають на емоційний аспект взаємин з неповносправним сиблінгом належать: сиблінг-позиція, стать, видимість неповносправності, важкість порушення розвитку, наявність різниці у ставленні батьків до обох дітей, психологічний клімат.

2. З’ясовано, що з важкістю порушення фізичного розвитку дитини у сиблінга зростає почуття провини, сорому, злості та страху. Виявлено, що емоційне ставлення до сиблінга характеризується одночасно переживанням протилежних за знаком почуттів - страху та альтруїстичних почуттів, почуття образи та провини; любові та відповідальності. Такий взаємозв’язок свідчить про наявність психоемоційного конфлікту у сиблінгів дітей з вадами.

3. Найбільшою мірою перешкодою для повноцінних стосунків між братами/ сестрами є порушення розумового розвитку сиблінга, а саме розлади мовлення та розуміння мови, рідше - фізичні вади та поведінкові порушення сиблінга. Налагодженню позитивних взаємин сприяє позитивне психоемоційне середовище в сім’ї, демократичний стиль виховання зі збереженням емоційної близькості зі здоровою дитиною; збереження материнської компетентності.

4. Аналіз характерологічних рис сиблінгів дітей з інвалідністю показує, що у них більше розвинена емпатія, здатність розуміти інших людей і співпереживати, аніж в сиблінгів здорових дітей. Їм притаманна більша тривожність, ранимість, домінує схильність до почуття провини, до глибоких роздумів і чутливість до зауважень і докорів, а також їм властива більша напруженість, дратівливість, схильність до пригніченого настрою. Сиблінгам

неповносправних дітей притаманний вищий рівень самоконтролю та саморегуляції, вони краще розуміють соціальні норми.

5. Виявлено *фактори,* що впливають на психосоціальну адаптацію сиблінгів дітей зосоюливими потребами, а саме: індивідні (стать, сиблінг-позиція, різниця в віці); особливості психофізичної вади сиблінга (важкість порушення фізичного або розумового розвитку, наявність/ відсутність поведінкових ускладнень); особливості емоційних взаємин із сиблінгом, стосунків з батьками; самоставлення матері; наявність/відсутність друзів.

6. Результати аналізу психічного стану як характеристики міри психоемоційної адаптації сиблінгів, є такими: показники 17,5 % випробуваних свідчать про схильність до розвитку депресії; 16 % – схильність до розвитку астенії; 9,3% – її наявність. У 34,6 % випродуваних виявлено схильність до розвитку поведінкових порушень, у 14,3 % дітей - їх наявність,. У 4,8 % сиблінгів наявне порушення сну та 26,6 % дітей схильні до цього. По шкалі «Тривожність» – 20% досліджуваних мають високу тенденцію до її підвищення, а 2,6% сиблінгів дітей-інвалідів вона наявна.

РОЗДІЛ ІІІ. МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ З КОРЕКЦІЇ АДАПТАЦІЙНИХ РОЗЛАДІВ У СИБЛІНГІВ

3.1. Програма психологічної роботи з корекції адаптаційних розладів у сиблінгів

Формувальний етап емпіричного дослідження передбачав розробку та впровадження програми психологічної роботи з корекції адаптаційних розладів у сиблінгів і підтримки сім'ї, в якій виховуються сиблінги.

Мета формувального експерименту – апробувати програму корекції адаптаційних розладів у сиблінгів, дослідити її ефективність.

Завдання формувального експерименту :

- сприяти покращенню умов сімейного виховання сиблінгів і налагодженню сиблінгових стосунків;
- підвищити психологічну компетентність батьків;
- допомогти батькам у вироблені послідовних і прийнятних вимог до здорової дитини;
- надати консультації батькам щодо особливостей поведінкових проявів сиблінгів і створення сприятливих умов для подолання адаптаційних розладів у сиблінгів.

Під час організації та проведення корекційної роботи з членами сімей, у яких виховуються неповносправні сиблінги, реалізувались наступні *цілі:*

1. *Інтеграційні:* пізнання учасників групи, які також є братами чи сестрами неповносправної дитини; взаємопідтримка;

2. *Навчальні:* розвинути вміння функціонування в групі; надати інформацію про особливості захворювання та вади сиблінга; сформувати розуміння особливих потреб сиблінга; оволодіти навичками самоконтролю та саморегуляції; розвинути комунікативні вміння.

3. *Індивідуальні:* навчити зняттю емоційного напруження; підвищити самооцінку; вдосконалити інтерперсональні вміння, оволодіти конструктивними формами поведінки.

Завданнями психокорекційної роботи були: знизити у дітей рівень тривожності; підвищити рівень комунікативних навичок і товариськості; розвинути саморегуляцію; сформувати здатність розуміти емоційні стани іншої людини та адекватно і асертивно виражати свої емоції; сформувати здатність приймати альтернативні рішення в складних ситуаціях, розуміти потреби сиблінгів і їх сильні сторони; вдосконалити навички взаємодії з ним.

Теоретичну основу емпіричного дослідження з психокорекції адаптаційних розладів були покладені наступні положення:

1. Дитина потребує інформації про хворобу чи ваду свого брата/ сестри, яку батьки часто приховують, вважаючи, що їх здорова дитина надто мала щоб все зрозуміти, або ж, що, сказавши правду, вони завдадуть їй травми.

2. Сиблінгам неповносправних дітей слід допомагати вивільняти негативні почуття та емоції через обговорення свого життєвого досвіду.

3. Через обмін досвідом слід допомагати дітям вчитися один від одного як справлятися з важкими ситуаціями в житті.

4. Повернути дитині відчуття дитинства, її право бавитись, радіти друзям, жити своїм життям, що її життя – це не лише обов'язки і відповідальність за свого неповносправного сиблінга.

5. Допомогти дитині зрозуміти особливості неповносправності сиблінга: чому він (вона) може не розуміти зверненої мови, самостійно пересуватись, не вміти зав'язати шнурівок і самостійно поїсти.

6. Допомогти дитині знаходити радість і приємність від спілкування, гри, взаємин з неповносправним сиблінгом.

Зміст програми детально подається у додатку Д.

Таблиця 3.1

Зміст програми психологічної роботи з корекції адаптаційних розладів у сиблінгів

№п/п	Тема занять	Мета	Методи та засоби
1	Знайомство. Встановлення контакту між учасниками групи	Створення безпечного середовища для учасників, розвиток довіри та відкритості.	Вступна бесіда. Правила групи. Плану роботи. *Ігри* на знайомство. *Вправи* «Що у нас спільного», «Назва групи»
2	Розвиток Я-образу учасників тренінгу.	Вдосокналення Я-образу кожного члена сім'ї	1. *Арт-терапія* 2. *Вправи*: «Мої веселі та сумні новини», «Малювання візиток», «Моя дитяча іграшка», «Чарівні пазли», «Передай сонечко» 3. *Обговорення* сильних сторін і здібностей кожного учасника групи.
3	Соціальна довіра	Формування довірливого ставлення до членів родини	*1.Презентація сім'ї* 2. *Вправи* «Дерево», «Чарівний подарунок» 3.*Групова дискусія.*
4	Розвиток емпатії членів родини	Формування емпатійного ставлення до сиблінга з особливими потребами	*1. Презентація о сиблінга* *2. Вправи* «Подібність відмінність», «Який мій брат/ сестра» «Чарівна скринька» «Що я можу робити спільно моїм братом/сестрою», «Аплодисменти по колу». 3. *Техніки активного слухання.* *4. Метод діалогу* *5. Інтерактивна ігра*
5	Антиципація перспектив майбутнього розвитку сиблінга з особливими потребами	Формування реалістичних очікувань щодо майбутнього сиблінга з особливими потребами.	*1. Обговорення* з дітьми проблем, що стосуються неповносправності сиблінга. *2. Вправи* «Я ваша тітонька», «Щоб зрозуміти брата/сестру» , «Іскра» *3. Інтерактивні ігри*
6	Психологічна підтримка сиблінгів	Реалізація стратегій і психологічно підтримки сиблінгів	*1.Вправи* «Піцейоли», «Іншими очима», «Хаос звуків», «Зрозуміти один

			одного без слів», «Гой-да, гой да-ша, «Шатро побажань». *3. Обговорення* з дітьми проблем, що стосуються розумової відсталості сиблінга
7	Емоційна саморегуляція членів роюини	Навчання технікам емоційної саморегуляції	*1. Вправи* «Досліджуючи почуття», «Хмаринка труднощів», «Розглядаємо історію», «Коли я буду злий», «Злива». *2.* Техніки контролю емоцій та емоційної стікості *3.* Техніки зниження тривожності
8	Вдосконалення емоційно почуттєвої сфери сиблінгів	Формування копінг-стратегій подолання негативних почуттів пов'язаних із взаємодією з особливим сиблінгом	*1.Міні-лекція:* «Стратегії досягнення емоційного балансу *4. Вправи* «Розгляд історій», «Малюємо почуття», «Руки допомоги», «Мої сильні риси». 3.*Групова дискусія* .
9	Психологічна допомога у формуванні самовпевненості	Оволодіння техніками розвитку самовпевненості та асертивності.	*1. Вправи* «Колір настрою», «7 сходинок до вирішенн проблеми», «Сказати ні», «Повідомити про сво бажання», «Там, де зникают всі труднощі»,«Слимачок» *2. Техніки асертивності*
10	Вдосконалення комунікативної компонетності учасників групи. Завершення програми	Навчити отримувати позитивні емоції від взаємодії з неповносправним сиблінгом. Аналіз і оцінка результатів апробації програми	*1. Обговорення* емоційного стану пр взаємодії з неповносправним сиблінгом. *2. Вправи:* «Сонц радощів», «У нашій сім кожен важливий», «М щасливі разом», «Валізк досвіду», «Клубок побажань» 3. *Методи зворотнього зв'язку* 4. *Рефлексія* учасників. *5. Рекомендації* для членів родини

Заняття-зустрічі проводились у формі груп взаємопідтримки в Клубі дитячої творчості «Дивосвіт» з періодичністю раз на тиждень тривалістю – 1,5 години. Загалом, у них блали участь 18 батьків: 17 матерів та 1 тато.

Перша зустріч була присвячена обговоренню важливої ролі стилю спілкування в сім'ї і виховних стратегій на особливості психосоціального розвитку дитини. Висвітлювалось значення травматичного впливу конфліктів в сім'ї між батьками, батьками і дітьми. Розкривались особливості вираження вимог та очікувань до дитини, а також важливість позитивного підкріплення, уважності та вияву любові до дитини. Засвоювались способи активного слухання та емпатичного спілкування з дитиною [21, 39].

На другій зустрічі батькові було запропоновано обговорити особливості зміни психологічного клімату в сім'ї.

Тематикою низки наступних зустрічей було обговорення особливостей взаємин між сиблінгами.

У мікрогрупах батькам пропонувалось обговорити вирішення кількох життєвих ситуацій, а саме ситуації коли діти конфліктують між собою, коли виникають ревнощі, коли батькам необхідна допомога здорової дитини.

Ще одна зустріч була присвячена розвитку соціальних навичок з метою полегшення взаємодії між братом/сестрою. Під час рольових ігор уасники намагалися закріпити комунікативні навички. Після завершення зустрічей батьки дали їм високу позитивну оцінку

При виборі способів психокорекційного впливу, враховувались напрацювання щодо використання інтерактивних технік в груповій роботі. Передачалось: вивчення очікувань учасників групи; спільна з учасниками розробка правил групової роботи; використання «криголамів» (спеціальних вправ, які сприяють зняттю напруженості та згуртовують учасників); організація роботи в малих групах, що сприяє формуванню відчуття безпеки та довіри; використання таких способів психологічної роботи, як «мозковий штурм», рольові ігри тощо.

Як додаткові форми організації роботи використовувались міні-лекції, методики отримання зворотного зв'язку.

Напередодні останньої групової зустрічі ми повідомляли дітей про завершення занять з метою емоційного приготування дітей до прощання. Ритуал прощання відбувався в урочистій атмосфері. В присутності батьків дітей нагороджували грамотами, що свідчили про успішне завершення групових зустрічей, які отримали назву «Програма мій брат – моя сестра».

3.2. Аналіз результатів апробації психокорекційної програми

Ефективність психокорекційної роботи загалом можна означити як підвищення адаптивності особистості, яка полягає у цілеспрямованому виборі найбільш придатних засобів реагування, що сприяють досягненню позитивних результатів. Після проведеної психокорекційної роботи проводилась бесіда з батьками для оцінювання особистісних змін у дітей, які батьки могли спостерігати в домашніх умовах.

Мета контрольного експерименту - емпірична перевірка ефективності психокорекційної програми.

Оцінка ефективності корекційної програми проводилась з використанням спостереження та методик, застосованих у констатувальному експерименті.

При спостереженні враховувались такі чинники :усвідомлення, вираження та опрацювання негативних почуттів, травматичного досвіду, пов'язаного з неповносправністю сиблінга; інформаційне та емоційне усвідомлення фізичних та розумових вад, їх причин і наслідків, а також особливих потреб сиблінгів; оволодіння навичками ефективного реагування, конструктивного прояву емоцій; засвоєння нових патернів поведінки та експериментування з ними; самовираження в групі, прояв щирості, сміливості, відвертості; групова згуртованість, переживання в групі почуттів близькості, розуміння.

Порівняння результатів дослідження «до» та «після» психокорекційної роботи в ЕГта КГ дають свідчать про наявність позитивної динаміки.

Статистична обробка результатів повторної діагностики проводилась за допомогою t-критерію Ст'юдента, що використовувався для перевірки відмінностей середніх двох вибірок «до» та «після» експерименту. Аналіз показників в ЕГ і КГ виявив відсутність достовірно значущих відмінностей між ними до проведення формувального експерименту (табл. 3.2.)

Таблиця 3.2.

Відмінності між показниками в експериментальній та контрольній групі до корекційної роботи по t – критерію Ст'юдента

Показники	Середнє значення		Величина t-критерію	p –рівень достовірності	Статистичне відхилення	
	ЕГ	КГ			ЕГ	КГ
A	5,50	5,65	-0,22	0,05	2,32	1,92
C	4,60	5,25	-1,64	0,05	1,95	1,99
E	4,50	4,75	-0,30	0,05	2,72	2,46
F	5,30	4,45	1,09	0,05	2,51	2,41
G	6,40	5,85	0,74	0,05	2,39	2,27
H	6,60	6,95	-0,46	0,05	2,50	2,30
I	5,60	5,40	0,24	0,05	2,64	2,56
O	6,50	5,70	1,36	0,05	2,50	2,29
Q3	4,90	6,55	-1,74	0,05	3,62	2,18
Q4	8,10	7,45	0,65	0,05	3,41	2,85
Депресія	8,35	7,05	1,18	0,05	3,82	3,05
Астенія	7,05	5,60	0,75	0,05	6,61	5,41
Порушення поведінки	8,45	9,10	-0,48	0,05	4,52	3,86
Вегетативні розлади	7,90	7,80	0,06	0,05	4,96	4,58
Порушення сну	6,40	6,30	0,07	0,05	4,79	3,32
Тривожність	69,5	77,75	-1,55	0,05	19,04	14,14
Розум (со)	95,10	98,15	-1,20	0,05	10,33	4,67
Розум (рд)	67,50	70,35	-0,43	0,05	24,82	15,83
Характер (со)	90,40	95,60	-1,01	0,05	21,65	7,45
Характер (рд)	70,15	81,15	-1,51	0,05	25,38	20,23
Авторитет у ровесників (со)	91,70	93,55	-0,32	0,05	16,61	18,83
Авторитет у ровесників (рд)	68,20	77,75	-1,46	0,05	24,22	16,26
Успіхи у навчанні (са)	91,55	96,45	-1,15	0,05	17,96	6,28
Успіхи у навчанні (рд)	77,05	81,05	-1,22	0,05	24,95	12,97
Зовнішність (са)	90,10	99,45	-1,90	0,05	21,90	1,70
Зовнішність (рд)	73,70	76,20	-0,36	0,05	22,76	20,11
Впевненість (са)	97,30	97,90	-0,33	0,05	6,57	4,66

Спостерігалась відсутність достовірних відмінностей по t-критерію Ст'юдента між показниками КГ «до» та «після» психокорекційної роботи (табл. 3.3).

Таблиця 3.3.

Відмінності між показниками в контрольній групі до і після проведення психокорекційної роботи по t – критерію Ст'юдента

Показники	Середнє значення		Величина t-критерію	p –рівень достовірності	Статистичне відхилення	
	КГ (до)	КГ (після)			КГ (до)	КГ (після)
A	6,60	6,800	-0,24	0,05	2,66	2,58
C	5,50	5,100	0,56	0,05	2,32	2,14
E	4,60	5,450	-1,14	0,05	1,95	2,68
F	4,50	3,700	1,02	0,05	2,72	2,17
G	5,30	5,950	-0,79	0,05	2,51	2,66
H	6,40	6,750	-0,46	0,05	2,39	2,35
I	6,60	5,450	1,51	0,05	2,50	2,28
O	5,60	6,400	-0,94	0,05	2,64	2,68
Q3	6,50	7,100	-0,81	0,05	2,502	2,125
Q4	4,90	5,450	-0,48	0,05	3,62	3,51
Депресія	8,10	8,400	-0,290	0,05	3,41	3,10
Астенія	8,35	8,650	-0,260	0,05	3,82	3,45
Порушення поведінки	7,05	7,500	-0,219	0,05	6,61	6,37
Вегетативні розлади	8,45	8,550	-0,07	0,05	4,52	4,47
Порушення сну	7,90	8,100	-0,129	0,05	4,96	4,82
Тривожність	6,40	5,000	1,115	0,05	4,79	2,91
Розум (со)	69,5	69,30	0,038	0,05	13,01	2,14
Розум (рд)	95,1	94,10	0,306	0,05	10,29	1,01
Характер (со)	67,5	70,35	-0,401	0,05	19,78	1,57
Характер (рд)	90,4	95,15	-0,918	0,05	8,14	7,07
Авторитет у ровесників (со)	70,15	71,70	-0,202	0,05	22,92	1,22
Авторитет у ровесників (рд)	91,70	89,70	0,383	0,05	16,39	1,02
Успіхи у навчанні (са)	68,20	65,20	0,410	0,05	21,95	1,21
Успіхи у навчанні (рд)	91,55	95,05	-0,748	0,05	10,68	2,82
Зовнішність (са)	67,05	68,10	-0,138	0,05	22,89	1,18
Зовнішність (рд)	90,10	93,25	-0,523	0,05	15,64	1,96
Впевненість (са)	73,70	69,25	0,641	0,05	21,06	1,16
Впевненість (рд)	97,30	94,30	1,209	0,05	8,93	1,84

Таким чином, що фактор часу не мав значущого впливу на досліджувані показники, адже суттєвих змін в групі КГ не відбулося.

Порівняльний аналіз даних, отриманих в ЕГ «до» та «після» психокорекційної роботи дав змогу виявити значущі відмінності. Згідно опитувальника Р.Кетелла, спостерігався зсув по показниках А – «замкнутість-товариськість», F – «стриманість-експресивність», I – «черствість-чуйність», Q3 – «низький самоконтроль-високий самоконтроль» в сторону збільшення та зсув по показниках С – «емоційна стійкість-емоційна нестійкість», О – «спокій-неспокій», Q4 – «розслабленість-напруженість» в сторону зменшення. Статистично значущі відмінності згідно t - критерію Ст'юдента спостерігались за показниками А (t=-2,38; p< 0,05), С (t=2,34; p< 0,05), Q3 (t=-2,57; p< 0,01) та Q4 (t=-2,82; p< 0,01). Ці результати представлені у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4.

Відмінності між показниками в експериментальній групі до та після проведення психокорекційної роботи по t – критерію Ст'юдента

Показники	Середнє значення		Величина t-критерію	p –рівень достовірності	Статистичне відхилення	
	до	після			до	після
A	5,55	7,20	-2,38	0,05	2,394	1,96
C	5,65	4,35	2,34	0,05	1,926	1,56
E	6,25	6,15	0,16	0,05	1,996	1,954
F	4,75	5,80	-1,46	0,05	2,468	2,041
G	4,45	4,75	-0,40	0,05	2,41	2,29
H	5,85	5,80	0,08	0,05	2,277	1,852
I	6,95	7,25	-0,43	0,05	2,305	2,048
O	5,40	5,00	0,50	0,05	2,562	2,47
Q3	4,70	6,25	-2,57	0,05	2,296	1,409
Q4	6,55	4,85	2,83	0,05	2,187	1,565
Депресія	7,45	7,15	0,352	0,05	2,855	2,518
Астенія	7,05	6,75	0,325	0,05	3,051	2,76
Порушення поведінки	5,60	3,9	1,20	0,05	3,413	2,92
Вегетативні розлади	9,10	8,65	0,390	0,05	3,86	3,407
Порушення сну	7,80	7,05	0,592	0,05	4,583	3,316
Тривожність	6,30	5,40	2,19	0,05	3,326	1,984
Розум (со)	77,75	79,40	-0,378	0,05	14,149	13,40
Розум (рд)	98,15	96,50	1,002	0,05	4,671	5,689
Характер (со)	70,35	80,30	-2,23	0,05	15,83	12,07

Характер (рд)	95,60	94,20	0,592	0,05	7,45	7,487
Авторитет у ровесників (со)	81,15	84,55	-0,605	0,05	20,23	14,88
Авторитет у ровесників (рд)	93,55	95,95	-0,489	0,05	18,83	11,24
Успіхи у навчанні (са)	77,75	79,90	-0,454	0,05	16,26	13,548
Успіхи у навчанні (рд)	96,45	97,95	-0,944	0,05	6,286	3,30
Зовнішність (са)	81,05	84,10	-0,761	0,05	12,97	12,35
Зовнішність (рд)	99,45	99,45	0,00	0,05	1,70	1,70
Впевненість (са)	76,20	86,90	-2,02	0,05	20,11	12,31
Впевненість (рд)	97,90	97,90	0,00	0,05	4,66	4,66

Графічне зображення отриманих даних подано у вигляді діаграми (рис. 3.1).

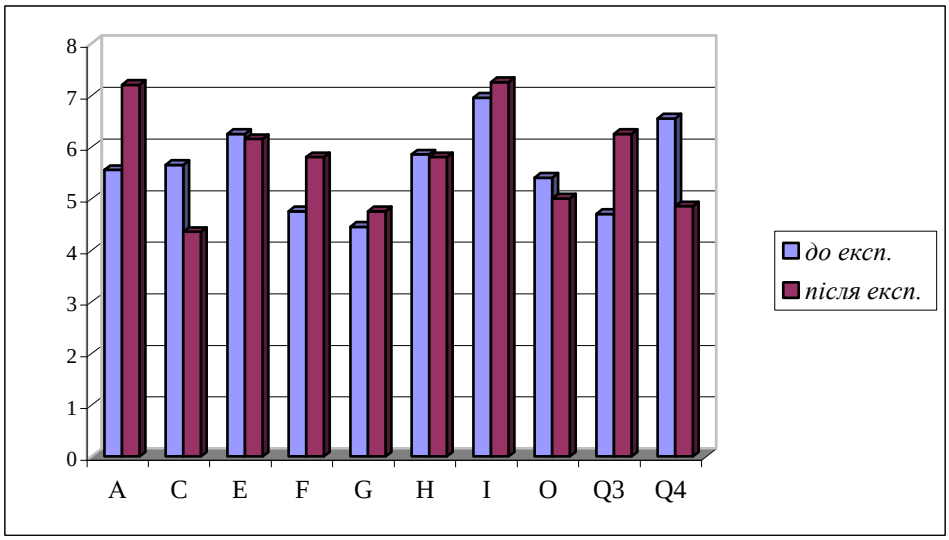

Рис. 3.1. Показники характерилогічних рис учасників до та після психокорекційної роботи

З попереднього аналізу замірів КГ можна зробити висновок про переважну відсутність значущих змін характерологічних особливостей у дітей на момент проведення контрольного заміру. У КГ відсутні значущі відмінності цих показників до початку та після завершення корекції.

Порівняльний аналіз характерологічних показників, отриманих в ЕГ «до» та «після» корекційної роботи дав змогу стверджувати, що у дітей зросла товариськість, самоконтроль, збільшилась емоційна стійкість. Позитивним результатом роботи є значуще зменшення показника тривожності у сиблінгів, а також збільшення самооцінки за показником «самооцінка характеру».

Отримані дані свідчать про ефективність проведення психокорекційної роботи з сиблінгами дітей з порушеннями щодо зростання зниження невротичних тенденцій, гармонізації сиблінгових взаємин.

Після завершення групових зустрічей дітям було запропоновано брати участь в контрольному дослідженні ефективності психокорекційної роботи. З цією метою була використана методика «Малюнок сім'ї». Цей самий комплекс методик був запропонований досліджуваним КГ. Порівняння результатів дослідження до та після психокорекційної роботи в ЕГ і КГ дають змогу судити про наявність позитивної динаміки.

Аналіз результатів за методикою «Малюнок сім'ї» (Додаток В) дав змогу виявити позитивні зміни в міжособистісних стосунках з сиблінгами такі як налаштування на комунікацію з сиблінгом та зменшення почуття сорому за нього і за свою сім'ю. Згідно опитування батьків, у дітей налагодились взаємини з сиблінгами, вони почали більше проводити з ними свого вільного часу.

Кількісний аналіз динаміки суб'єктивного сприйняття сімейної ситуації в ЕГ вказує на чітку динаміку змін у позитивну сторону: зростання емоційного комфорту, зниження відчуття ворожості, тривожності у сімейній ситуації, зменшення прояву конфліктності.

Статистична обробка результатів проводилась за допомогою t-критерію Ст'юдента, що використовується для перевірки відмінності середніх двох вибірок, коли генеральна сукупність тестується двічі – «до» і «після» експерименту. Кількісний аналіз показників в ЕГ і КГ виявив відсутність достовірно значущих відмінностей між ними до проведення формуючого експерименту. Спостерігалась відсутність достовірних відмінностей по t-критерію Ст'юдента між показниками КГ «до» та «після» психокорекційної роботи. Таким чином, фактор часу не мав значущого впливу на досліджувані показники, адже суттєвих змін в групі КГ за цей період не відбулося.

Компаративний аналіз даних, отриманих в ЕГ «до» та «після» корекційної роботи дав змогу виявити статистично значущі відмінності згідно t - критерію Ст'юдента, які спостерігались за показниками А ($t=-2,38$; $p< 0,05$), С ($t=2,34$; $p<$

0,05), Q3 (t=-2,57; p< 0,01) та Q4 (t=-2,82; p< 0,01). Результати унаочнені і у таблиці в додатках.

Значною мірою відрізняються (за t-критерієм Ст'юдента) показники особистісних рис, психоемоційного стану та самооцінки у дітей, що брали участь в корекційній роботі, та тих учасників, які не брали в ній участі. Зокрема, у сиблінгів дітей з інвалідністю зросла експресивність (F) (t=-3,14; p< 0,05), збільшилась чуйність (I) (t=-2,62; p< 0,05), зменшились поведінкові порушення (t=2,26; p< 0,05) та значно зросла самооцінка за параметрами: розум (t=-2,41; p< 0,05), авторитет серед ровесників (t=-2,10; p< 0,05), успіхи в навчанні (t=-2,54; p< 0,05), зовнішність (t=-2,75; p< 0,05), впевненість в собі (t=-3,23; p< 0,05) (рис.3.2).

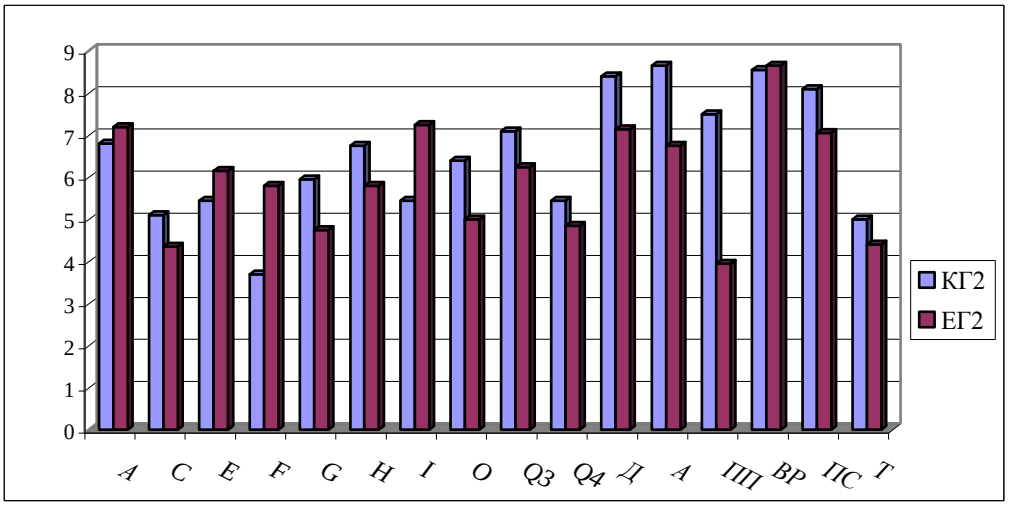

Рис. 3.2. Особистісні зміни після корекційної роботи в ЕГ і КГ

Примітка: А – нетовариськість-товариськість, С – слабке-сильне «Я», Е – конформізм-нонконформізм, F- розсудливість-нерозсудливість, G – недобросовісність-добросовісність, Н – несміливість-сміливість, І – твердість-м'якість, Q3 – низький самоконтроль високий самоконтроль, Q4 – розслабленість-напруженість, Д – депресія, А – астенія, ПП – порушення поведінки, ВР – вегетативні розлади, ПС – порушення сну, Т – тривожність.

Якісний аналіз результатів експерименту дозволяє стверджувати, що після психокорекційної роботи у сиблінгів дітей з особливими потребами зросла товариськість, відкритість, невимушеність у поведінці. Внаслідок того, що діти могли проговорити свої почуття, переживання, знаходили розуміння, підтримку, у них зросла відкритість, зменшилась нервова втома, зросла активність, сміливість, почуття безпеки, ініціативність. Завдяки поглибленому

усвідомленню проблем, пов’язаних з інвалідністю сиблінга у учасників групи зросла відповідальність, поведінкова нормативність, самоконтроль, а також емпатійність, уважність, чуйність. Зменшилась фрустрованість, тривожнвсть, що є значним чинником попередження емоційних та адаптаційних розладів.

Показники динаміки суб'єктивного сприйняття сімейної ситуації в КГ вказує на відсутність тенденції до позитивних змін за більшістю критеріїв. Отримані показники свідчать про певне незадоволення сімейною ситуацією. Натомість в ЕГ спостерігається чітка динаміка змін у позитивну сторону. Зокрема, 38% дітей почали сприймати сімейну ситуацію як сприятливу, що пов'язано з відчуттям емоційного комфорту дитини у колі сім'ї. Ворожість у сімейній ситуації, згідно сприймання дітей, знизилась на 36%. Також, на думку дітей, зменшився прояв конфліктності на 48% (що проявлявся переважно стосовно сиблінга) і тривожності (26%).

На підставі інтерпретації продуктів дитячої творчості можна стверджувати про покращення емоційного фону малюнків. Якщо до корекційної роботи вони виконувались простими олівцями, то вдруге діти з ретельністю та бажанням розфарбовували членів сім’ї, зображали їх більш веселими, фігури розміщували на опорі (стежині, килимі). Це є свідченням зростання відчуття психологічного захисту та впевненості. Фігури автора та членів сім’ї зображались більших розмірів, що свідчить про збільшення самооцінки та зменшення тривожності, сорому за свою сім’ю. Діти зображали себе не відокремлено від сім’ї, а включеними у сімейну взаємодію з позитивною налаштованістю на спілкування з сиблінгом. Після корекційної роботи в малюнках помітно зменшились ознаки конкуренції з сиблінгом (порідшало зображення фізичних бар’єрів). Сиблінг частіше був зображений поруч з автором, що свідчить про його прийняття, зростання теплих почуттів.

Аналіз динаміки суб'єктивного сприйняття сімейної ситуації в КГ вказує на відсутність тенденції до позитивних змін за більшістю критеріїв. Дані показники свідчать про певне незадоволення сімейною ситуацією. Натомість в ЕГ спостерігається чітка динаміка змін у позитивну сторону.

Зокрема, 38% дітей почали сприймати сімейну ситуацію як сприятливу, що пов'язано з відчуттям емоційного комфорту дитини у колі сім'ї. Ворожість у сімейній ситуації, згідно сприймання дітей, знизилась на 36%. Також, на думку дітей, зменшився прояв конфліктності на 48% (що проявлявся переважно стосовно сиблінга) і тривожності (26%).

Кількісні показники за методикою «Малюнок сім'ї» в КГ і ЕГ дали змогу прослідкувати динаміку змін суб'єктивного сприйняття дітьми сімейної ситуації, міжособистісних стосунків з сиблінгом та свого місця в родині. Кількісний аналіз малюнків згідно п’яти узагальнених симптомокомплексів поданий в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

Динаміка суб'єктивного сприйняття дітьми сімейної ситуації

Групи дітей	**Симптомокомплекси** (кількість малюнків, %)				
	Конфліктність	**Тривожність**	**Неповноцінність**	**Ворожість**	**Сприятлива сімейна ситуація**
КГ до експерименту	64	50	50	64	18
КГ після експерименту	58	42	58	60	14
ЕГ до експерименту	68	58	53	71	15
ЕГ після експерименту	20	32	6	35	38

Примітка: КГ - сиблінги дітей з особливими потребами, що не приймали участь в психокорекцій ній роботі (перше та друге вимірювання), ЕГ– сиблінги дітей з особливими потребами, які приймали участь в психокорекцій ній роботі (перше та друге вимірювання).

Статистичний аналіз результатів вимірювання «до» та «після» корекційної роботи в групі сиблінгів дітей з особливими потребами свідчить про успішність процесу формування позитивного «Я-образу», зниження невротичних тенденцій та гармонізації сімейних відносин. Це дає підстави стверджувати про ефективність програми (таблиця 3.6).

Таблиця 3.6.

Відмінності між показниками в експериментальній і контрольній групі після проведення корекційної роботи по t – критерію Ст'юдента

Показники	Середнє значення		Величина t-критерію	р –рівень достовірності	Статистичне відхилення	
	ЕГ	КГ			ЕГ	КГ
A	6,80	7,20	-0,55	0,05	2,58	1,96
C	5,10	4,35	1,261	0,05	2,14	1,56
E	5,45	6,15	-0,94	0,05	2,68	1,95
F	3,70	5,80	-3,14	0,05	2,17	2,04
G	5,95	4,75	1,52	0,05	2,66	2,29
H	6,75	5,80	1,41	0,05	2,35	1,85
I	5,45	7,25	-2,62	0,05	2,28	2,04
O	6,40	5,00	1,71	0,05	2,68	2,47
Q3	7,10	6,25	1,49	0,05	2,12	1,40
Q4	5,45	4,85	0,69	0,05	3,51	1,56
Депресія	8,40	7,15	1,39	0,05	3,10	2,51
Астенія	8,65	6,75	1,91	0,05	3,45	2,76
Порушення поведінки	7,50	3,95	2,26	0,05	6,37	2,92
Вегетативні розлади	8,55	8,65	-0,079	0,05	4,47	3,40
Порушення сну	8,10	7,05	0,80	0,05	4,82	3,31
Тривожність	5,00	4,40	0,76	0,05	2,91	1,98
Розум (со)	69,3	79,40	-2,41	0,05	13,01	13,40
Розум (рд)	94,1	96,50	-0,91	0,05	10,29	5,68
Характер (со)	70,35	80,30	-1,91	0,05	19,78	12,07
Характер (рд)	95,15	94,20	0,38	0,05	8,14	7,48
Авторитет у ровесників (со)	71,70	84,55	-2,10	0,05	22,92	14,88
Авторитет у ровесників (рд)	89,70	95,95	-1,40	0,05	16,39	11,24
Успіхи у навчанні (са)	65,20	79,90	-2,54	0,05	21,95	13,54
Успіхи у навчанні (рд)	95,05	97,95	-1,15	0,05	10,68	3,30
Зовнішність (са)	68,10	84,10	-2,75	0,05	22,89	12,35
Зовнішність (рд)	93,25	99,45	-1,76	0,05	15,64	1,70
Впевненість (са)	69,25	86,90	-3,23	0,05	21,066	12,31
Впевненість (рд)	94,30	97,90	-1,59	0,05	8,93	4,66

Певна річ, що для більш тривалої ефективності змін та поглиблення адаптаційних ресурсів необхідна комплексна, інтегрована допомога усім членам сім'ї, де є дитина з вадами розвитку, що може становити перспективи подальших досліджень.

3.3. Практичні рекомендації щодо налагодження симблінгових взаємин в сім'ї

Протягом дослідження було виявлено, що нерівномірність уваги батьків, соціальна ізоляція чи конфлікти між сиблінгами часто стають причинами емоційного напруження, низької самооцінки або суперництва між дітьми. Разом із цим, позитивна комунікація між сиблінгами, залучення до спільних активностей, обмін турботою і підтримкою здатні не лише пом'якшити труднощі, але й стати джерелом розвитку емпатії, взаєморозуміння і стійкості до стресу. Тож батькам щодо налагодження стосунків між дітьми в сім'ї розроблено практичні рекомендації для покращення стосунків між дітьми:

І. Сприяти розвитку емоційного інтелекту у дітей, допомагаючи їм ідентифікувати та виражати свої почуття по відношенню до братів, сестер або інших дітей.

Дитина: «Я вб'ю його, він знову насмітив в моїй кімнаті».

1) Назвіть почуття: «Ти дуже розсерджений на нього».

2) Назвіть прагнення дитини: «Ти хотів би, аби він питав дозволу чи може знахроодитись і гратись в твоїй кімнаті».

ІІ. Стримувати дітей від вираження своєї злості через фізичне насильство (бійку):

Замість «Досить! Не можна бити інших!» слід підказати, як безпечно виражати злість: «Спробуй виразити свою злість словами, доведи йому, що він не може більше без твого дозволу бавитись в твоїй кімнаті, брати твої речі».

ІІІ. Не ставитись до дітей однаково, а так, ніби кожен з них є винятковим:

Замість давати все в однакових кількостях: «Прошу, маєш стільки само ягідок винограду, скільки твій брат» давати згідно індивідуальних потреб дитини:„Хочеш кілька ягідок, чи ціле гроно винограду?»

Замість однакового вираження почуттів:»Люблю тебе так само, як і твою сестру» донести дитині, що її люблять в особливий спосіб:„ Ти – єдина така в усьому світі, неповторна і незамінна ”.

Замість присвячувати дитині стільки само часу, як і її братові чи сестричці: «Спочатку 10 вилин побуду з тобою, а потім 10 хвилин позаймаюсь з твоїм братом», слід намагатись присвячувати дітям стільки часу, скільки потребують: «Знаю, що сьогодні присвятила багато часу для занять з твоєю сестрою. Це для неї дуже важливо. Тепер розкажи мені, які ти маєш важливі справи».

Рівень І: Загострення конфронтації.

1) Дайте дітям зрозуміти, що помічаєте їх гнів:

«Бачу, ви страшенно розлючені один на одного».

2) Окресліть своїми словами поведінку кожної дитини:

«Бачу, що кожгому з вас хочеться гратися цією іграшою»

3) Оцініть важливість проблеми:

«Вас двоє, а іграшка тільки одна! І як тут бути?»

4)Виразіть впевненість у вмінні дітей самостійно знайти вирішення ситуації:

«С»робуйте самостійно знайти компроміс, аби кожен зміг погратися”.

Рівень ІІ: Ситуація потенційно небезпечна. Втручання дорослого необхідне.

1) Опишіть побачене:

«Бачу двох дуже сердитих дітей, які зараз почнуть бійку!»

2) Розділіть дітей:

«Ви не можете бути разом. Це небезпечно. Треба трохи часу, щоб охолонути. Ану, швидко кожен до своєї кімнати!»

Після такого загострення конфлікту буває доречним допомогти дітям помиритись. Якщо діти не здатні самостійно вирішити проблеми, варто виступити в ролі посередника. Для цього слід:

1. Зібрати дітей в одній кімнаті та пояснити основні причини таких «зборів примирення»;

2. Розпитати дітей по-черзі про їхні почуття, занотувати і прочитати їм ці нотатки вголос;

3. Дати кожному час відстояти власну позицію;

4. Попросити аби кожен запропонував власне вирішення проблемної ситуації, або певні правила поведінки на майбутнє;

5. Вибрати варіант вирішення проблеми, який задовольняв би кожного;

6. Проговорити стратегію вирішення конфліктів на майбутнє. Створення атмосфери порозуміння між дітьми – це тривалий процес, який вимагає від батьків значних зусиль. Проте саме він є запорукою гармонійних відносин у всій родині (Додаток Г).

Висновки до третього розділу

Задля запобігання та зменшення психотравматичного впливу сиблснгової взаємодії, що сприяє психосоціальній дезадаптації особистості, доцільно проводити профілактичну та психокорекційну роботу як з сиблінгами дітей, що мають порушення, так і з всією родиною.

Програма психологічної підтримки сиблінгам містить такі блоки:

1) профілактична робота з батьками сиблінгів. ЇЇ мета – покращення умов сімейного виховання: налагодження взаємин батьків з дітьми; підвищення психологічної компетентності батьків; допомога батькам в виробленні послідовних та прийнятних вимог до дитини;

2) групова корекційна робота з сиблінгами з метою гармонізації взаємин з неповносправним сиблінгом, зменшення невротичних проявів, покращення «Я-образу», оволодіння ефективними копінг-стратегій.

Позитивні результати апробації корекційної програми були отримані за допомогою порівняння даних, зібраних «до» та «після» реалізації програми з акцентом на кількісні зміни визначених показників.

Основні результати програми складають:

1. Отримані дані повторної діагностики показали суттєве зменшення рівня емоційного напруження у сиблінгів. Так, до впровадження програми 74% дітей мали високий рівень емоційного напруження; після апробації програми цей показник знизився до 39%. Отже, відбулось зниження у них емоційного напруження на 35%.

2. Аналіз частоти конфліктних ситуацій між сиблінгами з використанням опитувальника оцінки сімейної комунікації свідчить, що до реалізації програми: конфліктна взаємодія спостерігалась у 68% сімей, а після її апробації цей показник зменшився до 26%. Відтак, рівень конфліктності знизився на 42%.

3. Оцінка рівня комунікативної взаємодії між сиблінгами за методикою «Незавершені речення» та з використанням опитувальника для дітей, показала зростання рівня позитивної комунікації, а саме: до впровадження програми показник позитивної комунікації становив 37%; після корекції він зріс до 74%. Звідси позитивна взаємодія між сиблінгами покращилась на 37%.

4. Виявлено позитивну динаміку показників рівня психосоціальної адаптації дітей, який характеризувала здатність дітей взаємодіяти із сімейним середовищем без стресу та конфліктів. Про ефективність програми свідчать такі результати:до програми: високий рівень адаптації спостерігався лише у 28% дітей, а після її апробації програми: цей показник зріс до 81%. Таким чигном підвищення рівня адаптації склало 53%.

5. Кількісний аналіз показників розвитку емпатії та довіри, виявлених за допомогою методики спостереження та тесту оцінки міжособистісної взаємодії, показав позитивні зрушення, зокрема: до реалізації програми 31% дітей демонстрували достатній рівень емпатії у взаємодії, після її впровадження цей показник досяг 67%. Отже, рівень розвитку емпатії та довіри між сиблінгами зріс із 40% до 78%, що підтверджує ефективність роботи з формування емоційної чутливості.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу теоретичних положень і результатів емпіричного дослдіження з проблеми психологічної підтримки сім'.ї та впливу сиблінгових взаємин на формування особистісних рис і поведінки дітей, їх психосоціальної адаптації сформульовано наступні висновки:

1. Науково-психологічний аналіз джерел дозволив уточнити сутність і зміст ключових понять дослідження, а саме: «сім'я», «сиблінги», «сиблінгова взаємодія», «сиблінг-позиція», «особлива інтимність». Розкрито специфіку сиблінгової взаємодії за умов наявності в сім'ї дитини з особливими потребами..

2. Теоретична рефлексія психосоціального розвитку сибілінгів дала змогу розглядати цей процес як становлення особистості дитини під впливом сімейних факторів, що може зазнавати змін як завдяки стимулюванню (активний виховний вплив, надання психологічної підтримки), так і завдяки пригніченню через незадоволення потреб, що спричиняє емоційне напруження, затримку розвитку, порушення адаптації.

3. Осмислення теоретичних положень уможливило встановити фактори впливу сім'ї на психосоціальний розвиток сиблінгів. До факторів стимулювання цього процесу належить: конструктивна сиблінгова взаємодія, що розширює психічний простір дитини та активізує її фізичний, емоційний, інтелектуальний розвиток; забезпечення потреб сибліншів;, емоційна підтримка, любов та відчуття безпеки. Серед факторів дисгармонізації психосоціального розвитку сиблінгів вирізняються такі: психотравматичні переживання, порушення сімейних стосунків і соціального функціонування сім'ї, дисфункціональні взаємини та конфлікти, зміна стратегій виховання.

4. Виявлено фактори негативного впливу на сиблінгові взаємини, а саме: порушення структури та функцій сім'ї; несприятливість сімейної атмосфери; розлади психологічного здоров'я батьків; патологічні стилі виховання; порушення взаємин з неповносправним сиблінгом. Такі фактори призводять до порушення адаптаційних механізмів, зниження когнітивних

функцій, девіантної поведінки, емоційних розладів (тривожності, депресії, агресивності, труднощів у спілкуванні).

5. Розроблено процедуру діагностичного дослідження з використанням комплексу проєктивних методик («Незавершені речення», «Малюнок сім'ї», «Взаємодія батьки-діти») і опитувальника «Особливості взаємин із сиблінгом неповносправної дитини» для оцінки специфіки сиблінгових взаємин, рівня адаптаційних ресурсів та особливостей комунікації між дітьми. Проведений кількісний аналіз засвідчив, що позитивний характер сиблінгових взаємин виявлено у 68% досліджених сімей, тоді як у 32% було зафіксовано переважання конфліктної чи конкурентної взаємодії. Виокремлено як позитивні аспекти (розвиток емпатії, просоціальної поведінки, відповідальності), так і негативні (емоційне напруження, конфліктність, ізольованвсть).

6. З'ясовано, що народження неповносправної дитини сприймається здоровими сиблінгами як психотравма, яку більше 50% досліджуваних проявляють у вигляді реакції втрати. Виявлено істотні відмінності у ступені переживання ревнощів, сорому, жалості та почуття провини сиблінгів здорових дітей та дітей зх інвалідністю. Ці показники є статистично вищими у сиблінгів неповносправних дітей.

7. Діагностовано показники пізнавального, емоційного та поведінкового аспектів сиблінгових взаємин. Так, серед факторів впливу на емоційний аспект сиблінгових взаємин виокремлюються сиблінг-позиція, стать, зовнішній прояв неповносправності, порушення розвитку, наявність відмінностей у ставленні батьків до дітей, психологічний клімат в сім'ї. Виявлено, що емоційне ставлення дітей до сиблінгів з особливими потребами характеризується одночасним переживанням протилежних за знаком почуттів (страху та альтруїстичних почуттів; почуття образи та провини; любові, відповідальності, страху). Значною перешкодою для гармонізації взаємин між сиблінгами є розумові вади, розлади мовлення та порушення у розумінні мови.

8. Аналіз характерологічних рис сиблінгів дітей з особливими пготребами показує, що вони емоційно чутливіші, у них більш розвинена емпатія, ніж у сиблінгів здорових дітей. До дезадаптаційних рис у сиблінгів неповносправних дітей належать тривожність, уразливість, почуття провини, дратівливість, схильність до пригніченого настрою, депресії, поведінкових порушень.

9. Розроблено та апробовано програму психологічної роботи з корекції адаптаційних розладів у сиблінгів. Реалізація програми передбачала \гармонізацію сиблінгових взаємин через активізацію позитивної комунікації, розвиток емпатії та співпраці, формування довіри між дітьми, покращення «Я-образу». Пропонована програма включала проведення заходів з батьками, зорієнтованих на підвищення їх психологічної компетентності, покращення умов сімейного виховання.

10. Аналіз результатів формувального етапу дослідження засвідчив ефективність психологічної роботи з корекції сиблінгових взаємин та подолання адаптаційних розладів у них. Встановлено, що після корекційної роботи у сиблінгів відбулось відповідно: зниження рівня емоційного напруження з 76% до 42%; зменшення частоти конфліктної взаємодії з 65% до 28%; підвищення показників позитивної комунікації з 34% до 71% та емпатійості з 27% до 58%. Виявлено позитивну динаміку показників рівня психосоціальної адаптації сиблінгів. Якщо до реалізації програми високий рівень адаптації спостерігався лише у 28% дітей, то після її апробації цей показник зріс до 81%. Підвищення рівня адаптації склало 53%.

Таким чином, результати дослідження мають теоретичне та практичне значення й можуть бути застосовані в роботі психологів, соціальних працівників і педагогів для покращення сиблінгових і батьківсько-дитячих стосунків, а також загального психологічного клімату в сім'ях із сиблінгами. Встановлені закономірності створюють передумови для подальших досліджень у сфері сімейної психології та психосоціальної адаптації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азаркіна, О., Булгакова, О. Теоретичні основи вивчення дитячо-батьківських відносин у психологічних дослідженнях. Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія. 2020. Том 31 (70), № 3. С.100-104.
2. Андрашко, О., Товканець, Г. Ставлення батьків до дитини як визначальний чинник формування особистості. Освіта і формування конкурентоспроможності фахівців в умовах євроінтеграції : збірник тез доповідей ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції 24-25 жовтня 2019. Мукачево : Вид-во МДУ. С. 558.
3. Андрейців І. Словничок освіченого українця. Як можна і не можна говорити про людей. Українська правда. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2018/01/23/228588/.
4. Ашиток Н. Суперечності становлення інклюзивної освіти в Україні.
5. Молодь і ринок. 2019. № 1 (178). С. 1–5.
6. Базима, Н. Розвиток мовлення дітей з аутизмом. Харків : Видавництво Ранок. 2022. 144 с.
7. Балдинюк О. Актуальні проблеми соціального захисту дітей з особливими потребами: документознавчий аспект. Збірник наукових праць. 2017. Вип. 2. С. 33–40.
8. Бевз Г.М. Соціально-психологічне забезпечення як напрямок психологічних досліджень: теоретичний аналіз. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка, НАПН України. Том VI: Психологія обдарованості. 2019. Випуск 16. Київ, Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 406 с. - с. 6-15.
9. Бородюк, Д., Митровцій, А., Товканець, Г. Батьківські компетенції та їх вплив на формування особистості дитини. Освіта і формування конкурентоспроможності фахівців в умовах євроінтеграції: збірник тез доповідей ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції 24-25 жовтня 2019 р., Мукачево : Вид-во МДУ. 558 с.

10. Борщевська Л. В., Зіброва А. В., Іванова І. Б. та ін. На допомогу батькам, що мають дітей з особливими потребами. К. : Український інститут соціальних досліджень, 2018. 79 с.
11. Бондар Н. Передумови виникнення та формування сучасного світогляду щодо моделей інвалідності: міжнародний досвід. Бізнесінформ. 2013. № 3. С. 244–248.
12. Бондаренко І. Психологічні аспекти розвитку емпатії в підлітковому віці. Вісник психології та педагогіки. Львів, 2020. № 4 (30). С. 92–105.
13. Блеч Г., Трикоз С. Інклюзивне навчання. Дитина з порушеннями інтелектуального розвитку. К. : Літера ЛТД, 2019. 40 с.
14. Верховна Рада України. ЗАКОН УКРАЇНИ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2018, № 6-7, ст.43) https://zakononline.com.ua/documents/show/375747___480568.
15. Верховна Рада України. Законодавство України / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2961-15#Text.
16. Вінс В. А. Психологічні особливості сім'ї, що виховує дитину з обмеженими можливостями здоров'я. Практична психологія в інклюзивному середовищі : матеріали І Всеукраїнської наукової інтернет-конф. (м. ПереяславХмельницький, 21 лютого 2019 р.)
17. Волгіна О. М. Соціальний супровід людей з інвалідністю на робочому місці: посібник. К. : Ваіте, 2018. 36 с.
18. Голова Н. Сучасний стан та перспективний розвиток системи спеціальної освіти осіб з обмеженими можливостями. Педагогічні науки : збірник наукових праць. 2012. № 62. С. 50–53.
19. Гоцуляк Н.Є. Психологічна травма: аналіз та шляхи її подолання. Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні та психологічні науки. 2015.№ 1(74). С. 378–390.
20. Данилюк Л. В. Робота з дітьми та підлітками з обмеженими

можливостями (досвід Німеччини). Інклюзивне освітнє середовище: проблеми, перспективи та кращі практики : тези доповідей XXI Міжнародної науково-практ. конф. (м. Київ, 24–25 листопада 2021 р.), у 2-х частинах. Ч. 2. Університет «Україна», 2021. 538 с

21. Ємельяненко Л. М., Дзензелюк К. В Конвенція про права осіб з інвалідністю. URL:http://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/995_g71.
22. Заграй Л.Д. Концептуалізація «Я» і психологічна травма. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Психологічні науки. 2015. Вип. 128. С. 108–111.
23. Замелюк, М., Козігора, М. , Оксенчук, Т. Вплив сімейних відносин на особистість дитини. Наукові записки. Ред. кол.: В. Ф. Черкасов, В. В. Радул, Н. С. Савченко та ін. Випуск 178. Частина ІІ. Серія: Педагогічні науки. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка,. С. 256-258
24. Ілляшенко, Т. Визначення загальних засад психологічного супроводу дітей із затримкою психічного розвитку на основі узагальнення досліджень вчених країн пострадянського простору. Психологічний часопис: науковий журнал.. Том 6. № 11. С. 93–103
25. Коваленко В.Є. Дефініція понять «соціалізація» та «розвиток» у спеціальних психолого-педагогічних дослідженнях. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. – Випуск 40. Київ: Вид-во НПУ імені М.П.Драгоманова. С. 59 – 65.
26. Коваленко В. Є. Соціалізація особистості як предмет психолого-педагогічних та соціологічних досліджень. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. № 7 (338). С. 5 – 16.
27. Корнієнко С. Теоретичний аналіз спеціального понятійного апарату на відповідність завданням забезпечення прав дітей-інвалідів в Україні. Вісник Національної академії державного управління. С. 271–277. URL: http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2011-3-38.pdf.

28. Корнійчук С.В., Олійник О. О. Роль батьківського ставлення у формуванні батьківсько – дитячих відносин. Науковий журнал «Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія»,13(1). 184 с. С. 119-120.
29. Кривоногова О., Мірошниченко В., Орленко І., Чайка М. Залученість чоловіків-батьків до виховання та розвитку дитини з порушеннями психофізичного розвитку. 2022. Наукові перспективи: журнал. № 12(30). С. 424-443. https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-12(30)-424-443
30. Кузьменко Т. Формування толерантності через міжпредметні зв'язки у школі. Шлях освіти. Харків, 2018. № 3 (18). С. 55–68.
31. Прогнімак О. Д. Інклюзивний розвиток України: перешкоди та перспективи. Економічний вісник Донбасу. 2018. № 1 (51). С. 187–197.
32. Карпова Д. Є., Потапчук Є. М. Моделі поведінки подружжя при реалізації основних сімейних функцій. Габітус : науковий журнал з соціології та психології. Одеса, 2021. Випуск №21. С. 268–274.
33. Козуля В. Інклюзивне освітнє середовище: сутність та особливості. Молодь і ринок. 2020. № 5 (184). С. 131–136.
34. Кронівець Т. М., Малярчук А. В. Соціальна, психолого-педагогічна та правова характеристика сучасного інклюзивного освітнього простору. Інклюзивний соціоосвітній простір: порівняльна характеристика європейського та українського досвіду. 2023. С. 77–99. DOI: 10.31652/978-617-552-437-4-2023-0-77-99.
35. Крупник Г.А. Наукові підходи до аналізу проблеми сиблінгової взаємодії. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2019. №1. С. 234-239.
36. Крупник Г.А. Емпірично-методичне забезпечення вивчення чинників, що впливають на розвиток міжособистісних стосунків сиблінгів. Теорія і практика сучасної психології. Збірник наукових праць. 2019. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 6, Т.1. С.127-131.

37. Крупник Г.А. Порівняння особливостей взаємин дітей з батьками у підгрупах за порядком народження у сімейній ієрархії. Інсайт: психологічні виміри суспільства : наук. журн. / ред. кол. І. С. Попович, С. І. Бабатіна, І. Р. Крупник та ін. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2020. Вип. 3. С 97-108.
38. Лівін М. Як називати людей з інвалідністю. The Village. 2017. URL: https://www.the-village.com.ua/village/city/asking-question/264595-yak-pravilno-nazivati-lyudey-z-invalidnistyu.
39. Лісовський П. М., Лісовська Ю. П., Твердохліб Н. Г. Воєнно-медична ембріологія : стресостійкість сучасної Людини в Україні : навч. посіб.К. : Видавництво Ліра-К, 2023. 170 с.
40. Литвинчук Л. Соціальні патології особистості як технологічні адиктивні тенденції сучасного соціокультурного середовища. Збірник наукових праць Національної академії державної прикордонної служби України. Серія: психологічні науки. 2019. № 2 (13). С. 158–169.
41. Мащак С. О. Особливості інклюзивної освіти молодших школярів. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. 2023. № (3). С. 116–120. DOI: https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2023.3.23.
42. Олійник Д. Ставлення до людей з особливими потребами: соціально-історичний контекст. Наукове пізнання: методологія та технологія. 2019. № 1 (42). С. 76–82.
43. Омельченко О. В. Індивідуальна інклюзивна освітня траєкторія: сутність та зміст. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. № 62. 2021. С. 299–306.
44. Осіпова Т.Ф. Невербальна комунікація та своєрідність її омовлення в українському дискурсі: феномен вербалізації невербаліки: монографія / Т. Осіпова; наук. ред. Космеда Т. А. 2019. – Харків: Вид-во Іванченка І. С. – 387 с.

45. Островська, К.О, Островський, І.П. Предикатори мовленнєвого розвитку дітей з аутизмом. Психологічний журнал. Т. 6. 2020р. Вип. 10. С. 107-118.
46. Павліха Н. В., Цимбалюк І. О., Хомюк Н. Л., Войчук М. В., Коломечюк В. В., Цибурт А., Їлдіз А., Jean Monnet Chair SISDDP Erasmus Сталий, інклюзивний та смарт-розвиток у контексті децентралізації: досвід Європейського Союзу: дидактичні матеріали навчальної сертифікованої програми в рамках реалізації освітнього проєкту , Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2022. 71 с.
47. Прекоп І. Як любити дитину / Ірина Прекоп. – Львів : Свічадо, 2014. – 59 с. 4
48. Приходько Ю.О, Лук'яненко М. М. Динаміка розвитку ціннісно-смислової спрямованості молодшого школяра. Психологічний часопис. Науковий журнал. Інститут психології імені Г.С.Костюка. 2021.Том 7. Випуск 2 (46). - Київ: С.59-69.
49. Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки та план заходів з реалізації її І етапу. [Електронний ресурс.] Режим доступу https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/526-2017-%D1%80.
50. Радчук Г. К. Діалогізація дитячо-батьківських стосунків як чинник ранньої профілактики девіацій у становленні особистості. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід : монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук [та ін.]. Тернопіль, Осадца Ю. В., 2018. С.173 – 182.
51. Рябокінь Н. О. Німеччина — країна з найбільшим коефіцієнтом зайнятості серед людей з інвалідністю. Інклюзивне освітнє середовище: проблеми, перспективи та кращі практики : тези доповідей XXI Міжнародної науково-практ. конф. (м. Київ, 24–25 листопада 2021 р.), у 2-х частинах. Ч. 2. К. : Університет «Україна»,

2021. 538 с. С. 326–328.

52. Седих К.В. Психологія сім'ї : навч. посіб.. К.:ВЦ«Академія»,2015. 192с.
53. Семигіна Т. Сучасна соціальна робота. К. : Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2020. 275 с.
54. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї : навч.посіб./ О.А.
55. Столярчук. Кременчук: ПП Щербатих О. В., 2015. 136 с. Режим доступа: http://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/19502/1/O_Stoliarchuk_PSS_IL.pdf.
56. Ушакова І.М. Психологія сім'ї. Конспект лекцій. НУЦЗУ. 2017. Режим доступа: http://univer.nuczu.edu.ua/tmp_metod/2067/Konspekt_lekcij_PsS.pdf.
57. Федоренко Р. П., Мушкевич М. І., Дучимінська Т. І., Магдисюк Л. І.. Психологія молодої сім'ї : монографія / Вид. 2-ге, доповн. та змін. Луцьк : Вежа-Друк, 2020. 392 с.
58. Федорчук В.В. Методика наукових досліджень: Навчально-методичний посібник / автор-упорядник В.В. Федорчук. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д.Г. 2022. 132 с.
59. Чайковський М. Є. Теоретико-методологічні засади впровадження інклюзії в закладах освіти : монографія / К. : Університет «Україна», 2019. 460 с.
60. Чвертко Л. А., Кирилюк І. М. Соціальна інклюзія вимушено переміщених осіб засобами туристичних активностей в умовах російсько-української війни. Актуальні проблеми розвитку економіки регіону. 2023. Вип. 19. Т. 2. С. 243–255
61. Чиханцова О. А. Психологія становлення життєстійкості особистості : дис. док. псих. наук. Інститут психології імені Г. С. Костюка, НАПН України. К., 2021. 289 с.
62. Шевцов А. Г., Романенко О. В., Ханзерук Л. О., Чеботарьова О. В. Сім'я і дитина в умовах інклюзивної освіти. Методичні поради батькам

щодо сімейного супроводу навчання дітей з порушеннями функцій опорно-рухового апарату : навчально-методичний посібник /., за заг. наук. редакцією Шевцова А. Г. – К. : Видавничий дім «Слово», 2013. – 72 с.

63. Шевчук В.В., Тесленко М.М. "Дитячо-батьківські стосунки в сім'ях, які виховують дітей із комплексними порушеннями розвитку", (21), 2021, с. 225.
64. Яцина О. Ф. Вплив війни на психічне здоров’я: ознаки травматизації психіки дітей та підлітків. Наукові перспективи. 2022 Вип. № 7 (25). С. 554–564
65. Alzahrani A., Al Moaiad Y., El-Ebiary Y. (2022). The impact of using open source software on the progress and quality of the educational process. URL: https://www.researchgate.net/publication/366091435_THE_IMPACT_O.
66. Banda D. R. & Grimmett E. The Use of Technology in Treatment of Autism Spectrum Disorders. In M. Fitzgerald (Ed.), Autism Spectrum Disorder in Children and Adolescents: Evidence-Based Assessment and Intervention in Schools. Springer. 2018. P. 343–360.
67. Bilavych H. V., Didukh I. J., Stynska V. V., Prokopiv L. M., Fedchyshyn N. O. Development of Inclusive Education in Ukraine in the Context of World Trends. Wiadomo ci Lekarskie. 2022. №75 (4 p1). P. 891–899. DOI: 10.36740/WLek202204125.
68. Chernukha N., Petrova M., Vasylieva-Khalatnykova M., Krupnyk Z., Krasilova Y. The Role of the Sociocultural Environment of Inclusion in the Modern Educational Institution. International Journal of Higher Education. 2021. № 10 (3). P. 211–222.
69. Chester, D. S., Lasko, E. N. Construct Validation of Experimental Manipulations in Social Psychology: Current Practices and 183 Recommendations for the Future. Perspectives on psychological science : a journal of the Association for Psychological Science, 2021.16(2), 377–395.

https://doi.org/10.1177/1745691620950684

70. Clemens, W., Boman, J, Mowen, T. Internal Validity. 2021. doi: 10.1002/9781119111931.ch100.
71. Cook, A. M., Polgar, J. M., & Encarnação, P. Assistive technologies : principles & practice. 5th ed. 2020. Missouri (Mo.): Elsevier.
72. Fang, S., Galambos, N., Johnson, M. Parent–Child Contact, Closeness, And Conflict Across The Transition To Adulthood. J. Marriage Fam. 83, 2021. 1176–1193. Doi: 10.1111/Jomf.1276.
73. Rinaldi, T., Castelli, I, Palena, N., & Greco, A., & Pianta, R., & Marchetti, A., Valle, A. 2023. The representation of child–parent relation: validation of the Italian version of the child–parent relationship scale (CPRS-I). Frontiers in Psychology. 14. doi: 10.3389/fpsyg.2023.1194644.
74. Schirmer, B. Glücklich leben mit Autismus: 49 Fragen für Eltern, Therapeuten, Pädagogen und andere Lebensbegleiter. 2022. 10.17433/978-3-17-039501-5.
75. Trafimow, D. A New Way to Think About Internal and External
76. Validity. Perspectives on psychological science : a journal of the Association for Psychological Science. 2022. 18. Doi: 17456916221136117. 10.1177/17456916221136117.
77. Vandesande S., Steegmans D., Maes B. Parents' Views On Facilitating And Inhibiting Factors In The Development Of Attachment Relationships With Their Children With Severe Disabilities Journal Of Social And Personal Relationships. 2023. 40:2, p. 600-623.
78. Vandesande S., Bosmans G., Sterkenburg P., Schuengel C., Maes B. A Tailored Approach To Supporting Parent-Child Attachment In Families With Children With Severe Disabilities: Matching Interventions To Needs, International Journal Of Disability, Development And Education, 2022. doi: 10.1080/1034912x.2022.2060950.
79. Vandesande, S., Bosmans, G., Sterkenburg, P., Schuengel, C., & Maes, B. The Attachment Strengths And Needs Interview For Parents Of Children

With Severe Or Profound Intellectual Disabilities: An Acceptability And easibility Study. Journal In Intellectual And Developmental Disability, 2021. 1–13. Doi:10.3109/13668250.2021.1925528.

80. Vandesande, S., Bosmans, G., Sterkenburg, P., Schuengel, C., & Maes, A Tailored Approach To Supporting Parent-Child Attachment In Families With Children With Severe Disabilities: Matching Interventions To 191 Needs. International Journal Of Disability, Development And Education, 2023. 70(7), 1370–1391. ttps://Doi.Org/10.1080/1034912x.2022.2060950

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика “Незавершені речення”

Нижче написані речення, які слід завершити. Вони стосуються твоїх почуттів і переживань щодо твого брата (сестри). Доповни ці речення кількома словами, що першими спадають тобі на думку. Довго не задумуйся над відповіддю!

1. Мій неповносправний брат (моя сестра) ……
2. Хоча він (вона) є неповносправний, але може……
3. Мій брат (сестра) ніколи ……..
4. Найважче моєму брату (сестрі) вдається ……
5. Мій брат (сестра) найбільш щасливий, коли …….
6. Мій брат (сестра) потребує …….
7. Мені здається, що колись він (вона) ……..
8. Я дуже радію, коли він (вона)…….
9. Не можу зрозуміти ……..
10. Якщо щось трапиться з батьками, мій брат (сестра)……..
11. Коли думаю про майбутнє мого брата (сестри) ……
12. Надіюся, що мій брат (сестра)…….
13. Несправедливо, що я ……
14. Найбільше мене сердить……..
15. Коли довідався (лась), що мій брат (сестра) неповносправний ……..
16. Коли я сама з моїм братом (сестрою) на людях ……
17. Люди, які бачать, що мій брат (сестра) неповносправний ……..
18 *(обери одне з двох речень а чи б, яке тобі більше підходить і продовж його)*
    (а) Охоче розмовляю з моїми знайомими, друзями про мого брата (сестру), бо …….
    (б) Не охоче розмовляю з моїми знайомими, друзями про мого брата (сестру), бо…..
19. Порівняно з іншими сім’ями, моя сім’я …….
20. Коли приходять мої друзі, тоді я ……
21. Мені, як братові (сестрі) неповносправної дитини найважче погодитись……..
22. Я питаю батьків про неповносправність мого брата (сестри), коли ……...
23. Думаю, що причина неповносправності в ……
24. Найбільше мені перешкоджає в стосунках з моїм братом (сестрою)……..
25. Коли думаю про……..,то боюся……..
26. (а) Люблю бути з моїм братом (сестрою), бо ……....
    (б) Не люблю бути з моїм братом (сестрою), бо ……...
27. Не подобається мені те, що …….
28. На місці моїх батьків, я б …….
29.Моє відношення до брата (сестри) є ……, бо ……

Додаток Б

Опитувальник "Особливості взаємин з неповносправним сиблінгом"

Любий друже! Запрошую тебе поговорити про твого брата (сестру), який (яка) має особливі потреби (потреби в спеціальному догляді, лікуванні, спеціальному навчанні). Запевняю тебе, що всі твої відповіді залишаться в таємниці і будуть використані лише для загального уявлення про те, що переживають брати і сестри неповносправної дитини. Отож, в цій анкеті прочитай, будь-ласка, запитання і обери ту відповідь, яка тобі найбільше підходить: постав галочку в квадратику біля обраної відповіді ☑ чи напиши свій варіанті. Тут немає правильних чи неправильних відповідей, отож відповідай щиро, те, що насправді думаєш і почуваєш.

Спочатку – трішки про тебе.

Напиши своє ім'я _____

Скільки тобі років? _____

Яка твоя улюблена тваринка? _____

Як любиш проводити вільний час? () _____

Про що ти найбільше мрієш? ()_____

1. Яка у твого брата (сестри) хвороба, вада чи особливість:

- ❒ *Дитячий церебральний параліч(ДЦП)*
- ❒ *Розумова відсталість*
- ❒ *Розлади мовлення*
- ❒ *Синдром Дауна*
- ❒ *Аутизм*
- ❒ *Епілепсія*
- ❒ *Інше*_____

2. З ким ти найчастіше говориш про свого брата (сестру)?

- ❒ *З батьками*
- ❒ *З іншими членами сім'ї*
- ❒ *Зі своїми друзями*
- ❒ *Я уникаю розмов про свого брата (сестру)*
- ❒ *Твій варіант відповіді*_____

3. Чи є у тебе друзі, з якими ти можеш відверто говорити про свого брата (сестру)?

- ❒ *Я можу про це говорити з усіма своїми друзями*
- ❒ *Я можу про це говорити лише з деякими друзями, яким найбільше довіряю*
- ❒ *В мене немає таких друзів, з якими я міг би (могла) цим ділитися*

4. Чи батьки пояснюють тобі чому твій брат (сестра) дещо відрізняється від інших його (її) ровесників?

- ❒ *Так, вони часто і відверто говорять зі мною про причину його (її) -неповносправності*
- ❒ *Рідко, батьки уникають таких розмов*
- ❒ *Ні, батьки ніколи про це зі мною не говорять*

5. Які в тебе взаємини з братом (сестрою)?

- ❒ *Наші взаємини кращі, ніж у більшості моїх друзів*
- ❒ *Наші взаємини гірші, ніж у більшості моїх друзів*
- ❒ *Наші взаємини такі ж, ніж у більшості моїх друзів*
- ❒ *Я намагаюсь уникати взаємин з братом (сестрою)*
- ❒ *Мені важко будувати взаємини з братом (сестрою) через його (її) неповносправність*
- ❒ *Твій варіант відповіді*_____

_____

6. Перед тобою список почуттів, які переживає майже кожен в своєму житті. Як часто в тебе виникає те чи інше почуття стосовно свого брата (сестри)? Обведи 0, якщо - ніколи, 1 – майже ніколи і т. д.; 6 – коли майже завжди.

ревнощі	0 1 2 3 4 5 6	злість	0 1 2 3 4 5 6
сором	0 1 2 3 4 5 6	образа	0 1 2 3 4 5 6
любов	0 1 2 3 4 5 6	провина	0 1 2 3 4 5 6
жалість	0 1 2 3 4 5 6	бажання пожертвувати собою	0 1 2 3 4 5 6
ненависть	0 1 2 3 4 5 6	відповідальність	0 1 2 3 4 5 6
конкуренція	0 1 2 3 4 5 6	радість	0 1 2 3 4 5 6
страх	0 1 2 3 4 5 6	гордість	0 1 2 3 4 5 6

7. а) Скільки часу (в год.) на день ти проводиш разом зі своїм братом (сестрою)?

_____

б) Скільки часу (в год.) на день тобі б хотілося проводити з братом (сестрою)?

_____

8. Як ти найчастіше проводиш час зі своїм братом (сестрою)?

- гуляю з ним (нею)
- читаю йому (їй)
- бавлюся з ним (нею) іграшками
- просто наглядаю за ним (нею)
- годую
- навчаю
- напиши свій варіант відповіді_____

9. Чи ти бачиш різницю в ставленні батьків до тебе і до твого брата(сестри)? Якщо так, то у чому вона полягає?

_____

_____

_____

10. Які позитивні зміни сталися в твоїй сім'ї то особисто у тебе після народження твого брата (сестри).

- ❒ *Мені здається, я навчився краще розуміти інших*
- ❒ *Ми всі стали більш терплячі*
- ❒ *Мій брат (сестра) зміцнив нашу сім'ю*
- ❒ *Кожен з нас став більш досвідчений і сильний*
- ❒ *Я навчився більше цінувати здоров'я, життя інших людей*
- ❒ *Не помітив (не помітила) позитивних змін*
- ❒ *Твій варіант відповіді* _____

Додаток В

Малюнки сім'ї до та після психокорекційної роботи.

Мал. 1. До психокорекційної роботи.

Мал. 2. Після психокорекційної роботи.

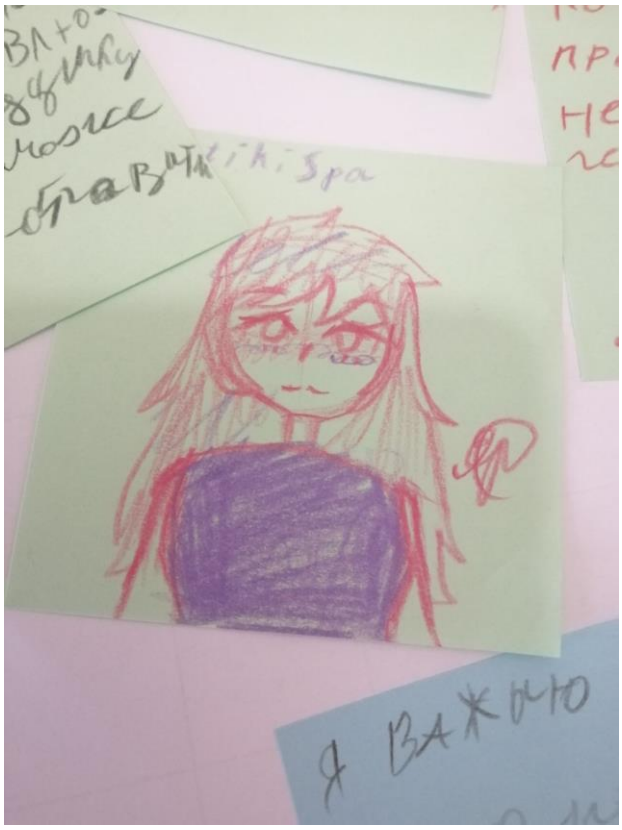

Мал.3. До психокорекційної роботи.

Мал. 4. Після психокорекційної роботи

Додаток Г

Для покращення стосунків між дітьми важливо:

І. Сприяти розвитку емоційного інтелекту у дітей, допомагаючи їм ідентифікувати та виражати свої почуття по відношенню до братів, сестер або інших дітей.

Дитина: «Я вб'ю його, звін знову насмітив в моїй кімнаті».

1) Назвіть почуття: „Ти дуже розсерджений на нього"

2) Назвіть прагнення дитини: „Ти хотів би, аби він питав дозволу чи може знахроодитись і гратись в твоїй кімнаті"

ІІ. Стримувати дітей від вираження своєї злості через фізичне насильство (бійку):

Замість „Досить! Не можна бити інших!" слід підказати, як безпечно виражати злість: „Спробуй виразити свою злість словами, доведи йому, що він не може більше без твого дозволу бавитись в твоїй кімнаті, брати твої речі".

ІІІ. Не ставитись до дітей однаково, а так, ніби кожен з них є винятковим:

Замість давати все в однакових кількостях: „Прошу, маєш стільки само ягідок винограду, скільки твій брат" давати згідно індивідуальних потреб дитини:„Хочеш кілька ягідок, чи ціле гроно винограду?"

Замість однакового вираження почуттів:„Люблю тебе так само, як і твою сестру" донести дитині, що її люблять в особливий спосіб:„ Ти – єдина така в усьому світі, неповторна і незамінна ".

Замість присвячувати дитині стільки само часу, як і її братові чи сестричці: „Спочатку 10 хвилин побуду з тобою, а потім 10 хвилин позаймаюсь з твоїм братом", слід намагатись присвячувати дітям стільки часу, скільки потребують: „Знаю, що сьогодні присвятила багато часу для занять з твоєю сестрою. Це для неї дуже важливо. Тепер розкажи мені, які ти маєш важливі справи".

ЩО РОБИТИ, КОЛИ ДІТИ Б'ЮТЬСЯ

Рівень І: Загострення конфронтації.

1) Дайте дітям зрозуміти, що помічаєте їх гнів:

„Бачу, ви страшенно розлючені один на одного ”.

2) Окресліть своїми словами поведінку кожної дитини:

„Бачу, що кожгому з вас хочеться гратися цією іграшою”

3) Оцініть важливість проблеми:

„Вас двоє, а іграшка тільки одна! І як тут бути?”

4)Виразіть впевненість у вмінні дітей самостійно знайти вирішення ситуації:

„Спробуйте самостійно знайти компроміс, аби кожен зміг погратися”.

Рівень ІІ: Ситуація потенційно небезпечна. Втручання дорослого необхідне.

1) Опишіть побачене:

„Бачу двох дуже сердитих дітей, які зараз почнуть бійку!”

2) Розділіть дітей:

„Ви не можете бути разом. Це небезпечно. Треба трохи часу, щоб охолонути. Ану, швидко кожен до своєї кімнати!”

Після такого загострення конфлікту буває доречним допомогти дітям помиритись. Якщо діти не здатні самостійно вирішити проблеми, варто виступити в ролі посередника. Для цього слід:

1. Зібрати дітей в одній кімнаті та пояснити основні причини таких «зборів примирення»;
2. Розпитати дітей по-черзі про їхні почуття, занотувати і прочитати їм ці нотатки вголос;
3. Дати кожному час відстояти власну позицію;
4. Попросити аби кожен запропонував власне вирішення проблемної ситуації, або певні правила поведінки на майбутнє;
5. Вибрати варіант вирішення проблеми, який задовольняв би

кожного;

6. Проговорити стратегію вирішення конфліктів на майбутнє. Створення атмосфери порозуміння між дітьми – це тривалий процес, який вимагає від батьків значних зусиль. Проте саме він є запорукою гармонійних відносин у всій родині. Незважаючи на те, що примирення дітей – це непросте завдання, воно варте того, щоб докласти всіх зусиль. Адже саме такі стосунки є фундаментом міцної та щасливої сім'ї.

Додаток Д

Програма психологічної роботи з корекції адаптаційних розладів у сиблінгів

Зустріч 1. Знайомство.

Мета: Знайомство учасників групи, прийняття групових норм, означення плану майбутньої роботи.

1. **Привітання (20 хв.)** Учасникам пропонується в ігровій формі заповнити спеціально приготовані бланки з рядом тверджень:

Знайди того, хто_____

Любить солодощі_____

Грає в комп'ютерні ігри_____

Має довге волосся _____

Читав книгу „Гарі потер" _____

Живе в Ірпені _____

Має тітку _____

Бував на морі_____

Вміє грати в шахи_____

Має домашню тваринку _____

Не любить молочну кашу_____

Має сірі очі _____

Одягнений в щось рожеве_____

Самостійно ходить в школу_____

Вміє варити макарони _____

Дивився фільм „Писанка"_____

2. **Знайомство (20 хв.).** Запросімо дітей познайомитися ближче: розділимо їх на пари й попросимо взяти один в одного інтерв'ю. Кожен учасник зможе дізнатися про свого партнера щось нове і потім представити його всій групі**.**

3. **„Що у нас спільного” (20 хв.).** Дітям пропонується віднайти якомога більше спільних ознак. Після цього ведучий підсумовує, що окрім цих спільних ознак, кожен з присутніх учасників має брата чи сестру.

4. **„Назва групи” (15 хв.)** Діти спільно придумують назву своїй групі. За бажання можна записувати на окремих листочках. Шляхом голосування обирається один варіант.

5. “Правила групи” (10 хв.) “ Для того, щоб наші зустрічі були більш цікавими і нам ніщо не перешкоджало, пропонується придумати власні правила, яких будуть дотримуватись усі. Діти по-черзі на дошці чи на великому аркуші паперу записують правила, наприклад :

1) Говорити по-черзі, не перебиваючи і не перекрикуючи один одного;
2) Після зустрічі залишати після себе порядок
3) Правило вільної ноги/руки (якщо потрібно вийти у вбиральню чи відповісти на телефонний дзвінок - робимо це без усілякого дозволу)
4) Правило дотримання таємниці
5) Звертаємося по іменам
6) Правило «жирафа»: якщо щось не зрозумів перепитуй не соромлячись
7) Нікого не критикуємо

6. Завершення. На завершення пропонується усім, взявшись за руки вигукнути назву своєї групи.

Зустріч 2

Мета : Робота над Я-образом; обговорення сильних сторін та здібностей і талантів кожного учасника групи.

1. **“Привітання” (10 хв.)**: Учасники заходять до кімнати під ритмічну музику. За сигналом вони починають рухатися хаотично, але з одним обмеженням: спочатку дивляться тільки на свої ноги, потім підіймають погляд до стелі, далі зустрічаються очима з кожним і посміхаються, а на завершення вітають один одного дружнім плесканням у долоні.

2. **„Мої веселі та сумні новини” (15 хв.)**. Дітям пропонується розповісти про різні події зі свого життя: веселі пригоди, цікаві спостереження або навіть сумні моменти.

3. **“Малювання візиток”(30 хв.)** Діти на аркуші паперу за допомогою кольорових олівців, фломастерів, фарб, кольорового паперу, ниток, клаптиків тканин створюють свою візитку (своє ім’я та власний символ, логотип, який би виражав притаманні їм якості, вміння, таланти), а потім по-черзі представляють, розказуючи про свої особливі якості та вміння.

4. **„Моя дитяча іграшка” (40 хв.)** Дітям пропонується принести з собою свою улюблену дитячу іграшку. На занятті кожен почергово розповідає історію про себе від імені іграшки: Сильні та слабкі сторони, вміння, найвище досягнення. за останній рік-два. Наприкінці цієї вправи дітям пропонується поділитись враженнями, та розповісти щось про свою іграшку та пов’язані з нею дитячі спогади.

5. **„Чарівні пазли” (10 хв.)** Ведучий розрізає великий кольоровий аркуш на стільки частин, скільки учасників у групі. Кожен отримує свій шматочок, на якому записує свою найкращу якість. Потім всі разом складають пазл, утворюючи єдину картину. Разом наклеюється пазл на папір і прикріплюється поряд з візитками до стіни. Ведучий підсумовує, якою сильною є група, які всі різні, проте наскільки кожен учасник неповторний і потрібен на групі.

6. “Передай сонечко“ (5 хв.) Всі учасники, ставши в коло, передають один одному уявне велике сонце, беручи собі частинку від нього.

Зустріч 3.

Мета: презентація своєї сім’ї, розкриття почуттів, пов’язаних з сімейною ситуацією.

1. Привітання (10 хв.): Учасники, ставши в коло, передають м’ячик та розповідають, що новоговідбулося за тиждень та який зараз настрій.

2. Знайомство з сім’єю (45 хв.). „*Ми вже з вами трішки познайомились. Але щоб краще розуміти один одного пропоную сьогодні познайомитись з*

нашими сім'ями ". Ведучий пропонує всім учасникам набір різноманітних шаблонів людей, вирізаних з цупкого картону, невеличкого розміру. Кожному слід обрати декілька персонажів, які б символізували усіх членів сім'ї. На аркуші паперу А4 кожному потрібно розставити з маріонеток свою сім'ю, враховуючи відстань між членами сім'ї та спрямованість погляду один на одного. На початку вправи кожному пропонується представити свою родну та трішки розповісти про її членів. Далі від імені кожного члена сім'ї слід розказати, як він себе почуває на цьому місці. Наступним кроком потрібно по-іншому розставити членів своєї сім'ї, так, як би хотілось, щоб сім'я виглядала і було комфортно усім. За бажанням можна закріпити клеєм ідеальний вигляд сім'ї учасників та подарувати кожному фото на згадку.

Дане завдання є психодіагностичним, вона потребує особливої атмосфери емоційного прийняття та чуйності ведучого до почуттів кожного (це завдання також можна проводити в парах чи в трійках дітей), що підвишить конфіденційність). Кожне висловлювання має емпатично прийматись та підтримуватись. Наприкінці вправи можливо обговорити свої враження та почуття.

3. Релаксація „Дерево" (20 хв.). Всі стають у коло і заплющують очі. Під спокійну музику, що нагадує шелест листя, починають уявляти себе могутнім деревом. Міцні корені глибоко вростають у землю, вбираючи живильну вологу, а гілки тягнуться до сонця, відчуваючи його тепло на своїх листках. Відчуйте, як сила землі підживлює ваше дерево, а сонячне світло наповнює його енергією. Ваші руки, то гілля, що тягнеться листям до сонячного проміння, яке ніжно огріває та пестить його. Після завершення вправи пропонується усім потягнутись, ніби зриваючи смачні яблука з високого дерева. Наступним кроком діти малюють дерева, що їм уявлялись (можна використовувати фарби, нитки, шматочки тканини, іншу фурнітуру) та за бажанням забрати цей малюнок з собою на згадку.

4. Чарівний подарунок (5 хв.). На завершення зустрічі діти стають в коло та по черзі дарують один одному уявний подарунок, зображаючи його руками.)

Зустріч 4.

Мета: презентація свого сиблінга, вивільнення почуттів, пов'язаних із взаємодією з ним.

1. Привітання (20 хв.): Учасники розходяться по кімнаті і дається завдання привітатись зі всіма по черзі японською (konnichiwa), французьким реверансом (хлопці кланяються, дівчата роблять реверанс), плескаючи в дві долоньки. Далі обговорюється, які події відбулися протягом минулого тижня та з яким настроєм учасники завітали на зустріч.

Перед основною частиною зустрічі, ведучий пропонує дітям розглянути слайди (чи фото) різноманітних квітів та обрати найкрасивішу квітку. Далі ведучий підсумовує, якщо думки розійшлись, що кожна квітка гарна та неповторна по-своєму і лише їх різноманіття створює неповторну красу Землі. "*Так само на землі дуже багато людей і у всіх є щось подібне, проте кожен - особливий, особливий по своєму: своїм виглядом, звичками, тим, що може робити, і що не може. І при цьому нема когось кращого чи гіршого. Кожен – це неповторність*".

2. „Подібність - відмінність"(20 хв.)

1) Пропонується усім поділитись на пари і уважно розглянути один одного. Потім, повернувшись спиною, перший учасник дізнаються що потрібно зробити. Перший називає п'ять подібностей: що в нього схожого з його партнером, а другий навпаки, п'ять ознак, якими він відрізняється.

2) Учасники розходяться по кімнаті, перекидаючи один одному м'яку іграшку (м'ячик), говорять 5 ознак, які є спільні в них з їхніми братами чи сестрами і 5 ознак, чим їхні брати/сестри є особливими, різняться від інших.

3. „Який мій брат чи сестра" (35 хв.) До цієї зустрічі діти готують домашнє завдання. Потрібно принести фото свого брата чи сестри, за можливості щось з улюблених речей (іграшку, чи інший предмет, що допоміг

би описати брата чи сестру для інших учасників групи) і написати розповідь про нього чи про неї. Всі сідають в коло, поклавши перед собою фотографії. Діти по колу передають її з рук в руки фото та задають запитання. Власник фотокартки розповідає про свого брата чи сестру, його (її) позитивні та негативні риси, вміння та труднощі, та зачитує невеличку історію-розповідь про нього (неї), розповідає про улюблений предмет.

Діти запрошуються до дискусії про подібності та відмінності неповносправних сиблінгів між собою. „Що робить наших сиблінгів подібними між собою? Що їх відрізняє? Чи ви вважаєте, що при однаковій неповносправності всі вони будуть однаковими, будуть однаково поводитись?"

4. „Чарівна скринька" (15 хв.): «*Напевно багато хто з вас, задається питанням: «Чому мій брат чи сестра такі особливі? Чому вони поводяться не так, як інші діти їхнього віку?» Це цілком природно. Такі думки виникають у всіх сімей, де є дитина з з інвалідністю.»* Дітям пропонується поміркувати над своїми запитаннями та написати їх на листочку. Усі запитання вкидаються у скриньку з запевненням, що діти отримуватимуть на них відповіді протягом наступних занять.

5. „Що я можу робити спільно з моїм братом/сестрою" (15 хв.). Ведучий ділить усіх дітей на пари чи трійки за схожістю діагнозів та віку їх сиблінгів. В міні-групах пропонується обговорити на написати ті речі, які можна спільно робити з сиблінгом. Ті, які найкраще вдаються та приносять найбільше задоволення, можна підкреслити. Далі всі учасники повертаються до спільного кола та діляться своїми міркуваннями, та в разі появи нових ідей – доповнюють свої записи.

6. 6. "Аплодисменти по колу". *"Оскільки ми сьогодні гарно попрацювали, я всім вам аплодую, і той, до кого я підійду може також долучатися до оплесків"*. Плескаючи, ведучий поступово підходить до одного учасника, потім до другого. І так до останнього, якому аплодує вся група.

Зустріч 5.

Мета: обговорення з дітьми проблем, що стосуються неповносправності (фізичних порушень).

1. Привітання „я ваша тітонька” (15 хв.): На привітання дітям пропонується вправа: “ А в мене є тітонька “. Ведучий говорить: *“ А в мене є тітка (якийсь родич), яка робить ось так … (показує рух, жест, міну*). Всі повторюють за ведучим. Тоді ініціатива передається іншим учасникам. (Пропоновані рухи: ходить задом наперед, скаче на одній нозі, надуває щоки і т. д.)

Після цього діти, вже традиційно діляться своїми новинами за тиждень. Для цього вони сідають в коло.

2. Особливості порушень розвитку сиблінгів (40 хв.): Учасники залишаються в колі й ведучий говорить: “*В цьому світі ми всі дуже різні. Ось подивіться один на одного. А ще кожна людина в ньому щось може, а щось не може. Не всі можуть бачити ходити, говорити,хтось не розуміє мови, а комусь не дається навчання. Те, що для нас є звичним, і ми не замислюємося над цим (наприклад, що ми можемо ходити, розмовляти, самостійно одягатись, чи їсти) для когось це доволі складно. Сьогодні ми поговоримо про таких людей, бо серед них – ваші брати та сестри.*

Ви вже багато дізналися про хворобу свого брата чи сестри. Дехто з вас знає про неї майже все! Але ми бачимо, що у вас ще залишилося багато запитань, адже скринька із запитаннями майже повна. Тож давайте сьогодні разом спробуємо на них відповісти.Але передусім спробуйте назвати як звучить захворювання брата чи сестри продовжуючи речення: «В мого брата/сестри _____ і це означає _____».

Сьогодні ми з вами поговоримо про порушення фізичного розвитку, про дитячий церебральний параліч (ДЦП) і спробуємо зрозуміти, чому деякі речі вашим братам та сестрам не вдаються чи вдаються з великими труднощами.

Дітям розповідається про хворобу.

«Тепер, коли ви вже трохи розумієте цю хворобу, давайте поміркуємо, що про неї можуть думати інші люди, які не так добре обізнані.» Діти пишуть на дошці варіанти та обговорюють їх.

3. Симулятивні вправи «Щоб зрозуміти брата/сестру» (40 хв.)

1) Всім роздаються великі, грубі незручні рукавиці і кожному дістається папірець із завданням, яке потрібно зробити в рукавицях: застібни блискавку; зав'яжи шнурки; відкрий пляшечку з вітамінами; з'єднай деталі конструктора; нанизай намистинки на нитку; напиши своє ім'я та прізвище; збери мозаїку; замалюй фарбами коло на аркуші паперу.

Після того, як учасники справились, вони кілька раз міняються завданнями.

2) Учасникам роздається папір та олівці і дається завдання намалювати дерево, не використовуючи при цьому рук.

3) Всіх учасників ведучий ділить на пари. Їм пропонується поговорити на тему: «Як я хочу провести канікули». Але при цьому один учасник розмовляє стоячи, а інший – лежачи на маті. Згодом учасники міняються місцями.

Після закінчення вправи дітям пропонується разом подихати. Після цього кожен має змогу розповісти про відчуття та думки: що було легко зробити в рукавицях, що важко. Чому братові/сестрі так само важко (без рукавиць) зав'язати шнурівки, знайти потрібну сторінку, слухати розповіді, коли оповідач стоїть високо і т.д. Нехай кожен скаже навіщо була ця вправа і чого вона вчить.

4.»Іскра» (5 хв.): тримаючись за руки в колі, перший учасник легко стискає руку сусідові, той передає «іскру» наступному учаснику і так доти, доки "іскра" (потиск руки) не повернеться до першого учасника.

Зустріч 6.

Мета: обговорення з дітьми проблем, що стосуються розумової відсталості сиблінга.

1. Привітання «Піцейоли»(15 хв.). Діти стають в коло один за одним та кладуть руки сусідові на плечі. Ведучий дає вказівку: «*Діти сьогодні ми будемо пекти піцу! Для цього снам потрібно приготувати тісто (в цей час кожен один одному починає потирати плечі круговими рухами). Далі наріжемо помідори, гриби, сир (діти починають потирати плечі ребром долоні), додамо спецій (легким постукуванням діти торкаються плечей сусіда). А тепер спечемо іншому сусіду піцу, повернувшись в інший бік»*.

Далі присутні сідають в коло і, кидаючи один одному м'ячика чи м'яку іграшку, діляться новинами за тиждень.

2. Симулятивні вправи. Сьогодні ми продовжимо говорити про наших рідних з особливими потребами. Поговоримо про тих, кому важко говорити або розуміти інших, читати, писати чи рахувати. Давайте разом дізнаємося, чому так відбувається, і поговоримо про те, що таке розумова відсталість. Але передусім спробуємо це відчути та зрозуміти.

1) «Іншими очима» (10 хв.). *Кожен з нас бачить цей світ якось по-своєму. Для того, щоб краще розуміти інших людей слід вчитися побачити цей світ таким, яким вони його бачать*. На початку вправи діти розходяться по кімнаті. Затримуючись на місці їм потрібно побачити кімнату та предмети в ній з якоїсь іншої перспективи, з якої до цього часу вони ще не дивились. Для цього діти можуть: присісти, лягти, схилитись наперед і поглянути поміж розставленими ногами, стати на стільчик закрити праве чи ліве око, тощо.

Обговорення: які ваші відчуття від виконання цієї вправи? Який новий досвід ви отримали? Що було найбільш незвичним?

2) «Хаос звуків» (10 хв.). Один учасник стає на край кімнати. В цей час усі починають одночасно щось говорити, давати вказівки. Учасник має розібратися в словах.

Обговорення: що було незвичного в цій вправі? Як почував себе той, хто намагався зрозуміти вказівку? Що це вам нагадує? Чи може так само почуватися ваш брат чи сестра, яким важко розуміти вказівки?

3) «Зрозуміти один одного без слів» (10 хв.). Учасники діляться на пари. Кожному на картці дається кілька речень, які слід донести своєму співрозмовнику без слів, використовуючи лише міміку та жести.

Обговорення: Чи важко порозумітись без слів? Що було найскладніше? Чи завжди необхідно використовувати слова, щоб щось донести? Що можуть почувати ваші брати чи сестри, які через свої розумові вади не можуть говорити?

3. Особливості порушень розвитку сиблінгів (30 хв.) *Давайте розберемося, чому вашим братам і сестрам буває складно робити те, що легко іншим дітям.* Дітям розповідається про причини та особливості розумової відсталості.

Тепер, коли ви трішки більше дізнались про це, давайте поміркуємо, які можуть виникати міфи, хибні думки про ментальні хвороби в інших людей.

Після цього з дітьми варто обговорити сильні сторони їх братів та сестер і ще раз зосередити увагу на тому, що вони можуть робити спільно (переглядати разом телевізор, гратися м'ячем, гуляти, слухати аудіокниги, малювати).

4. Релаксація «Гой-да, гой-да-ша»(15 хв.) Під музику ведучий з волонтером заколисують дітей у пледі(цупкій тканині) поволі гойдають в такт музиці. Після цього діти обговорюють свої відчуття та емоційний стан.

5. «Шатро побажань» (15 хв.). Діти утворюють мінігруп. Один з учасників стає головним будівничим, який з усіх інших творить 2 „шатра". Далі сам заходить „в середину" і там загадує собі потай бажання: в одному бажання для себе, в другому – бажання для когось іншого. Ці бажання записує на папірцях в вигляді сердечок. Сердечка вкладає в конверт, акуратно заклеює і кидає до скриньки, де перед цим лежали записки з запитаннями про особливості та вади братів і сестер. Після цього міняється місцями з кимось з учасників і наступний виконує такий самий ритуал.

Зустріч 7.

Мета: навчання конструктивним способам вираження негативних емоцій, таких як гнів, образа, заздрість.

1. Привітання (5 хв.). *«Я рада бачити вас усіх знову! Наші зустрічі проходять дуже плідно, і я помічаю, як багато ми вже досягли разом. Ми дізналися багато нового про себе та про сім'ї один одного, а також про особливості розвитку ваших братів і сестер. Сьогодні ми підведемо підсумок нашого спільного шляху і поговоримо про те, що означає бути братом або сестрою людини з інвалідністю. Це допоможе нам краще зрозуміти себе і підготуватися до майбутніх викликів.Дехто з вас є старшим, а дехто молодшим братом чи сестрою. Хтось стикається з великою кількістю труднощів, пов'язаних з братиком чи сестричкою, а в когось їх може зовсім не бути. Сьогоднішня наша зустріч допоможе нам зануритися в наші почуття, радощі та труднощі. Ми будемо вчитися, як усі ці перешкоди долати.*

2. «Досліджуючи почуття» (30 хв.). На початку заняття кімнату слід розділити на кілька секторів, кожен з яких варто умовно розділити,. Наприклад стрічкою. В середині кожного сектора покласти надпис з відповідним почуттям чи емоцією: ревнощі, провина, любов, смуток, страх, злість, образа, відповідальність, радість. „ *«Перед вами – кольоровий світ наших почуттів. Кожне коло – це окрема емоція. Станьте в кожне з них і згадайте ситуації, коли ви відчували саме так. Почуття – це природна частина нашого життя. І хоча ми часто приховуємо негативні емоції, важливо розуміти, що вони є у всіх. Давайте разом розберемося, чому так відбувається.»*

Після виконання вправи діти діляться по парах та розповідають, за бажання, про події, пов'язані з усіма зазначеними переживаннями.

3. «Хмаринка труднощів» (10 хв.). *«Тепер, коли ми знаємо, які почуття бувають у нас, давайте поговоримо про те, що відчувають брати і сестри дітей з особливими потребами. Візьміть кольоровий папір і олівці.*

Напишіть на смужках, що вас засмучує або турбує у зв'язку з вашою ситуацією. Потім приклейте ці смужки до хмаринки. Якщо у когось з'являться однакові думки, просто напишіть їх під іншими».

4. «Розглядаємо історію» (25 хв.). Всіх учасників слід поділити на 3 групи по 3-4 особи в кожній. Дітям зачитується буденна ситуація з життя сім'ї з неповноправною дитиною:

Оксані було 13 років. Вона мріяла про спокійний вечір, загорнувшись у плед, поринаючи у світ улюбленої книги. Але її плани зруйнувалися вмить, коли вона відчинила двері своєї кімнати. Її молодший брат, Дмитро, який мав інвалідність, влаштував у кімнаті справжній хаос. Розсипані книжки, розкидані іграшки, а на підлозі лежали уламки її улюбленої вази, подарованої бабусею на день народження. Серце Оксани стиснулося від досади. Вона хотіла закричати, але стримала себе. Вона знала, що Дмитро зробив це не навмисно, він просто не розумів, що своїми діями завдає їй болю. Але від цього не ставало легше. Оксана почала прибирати кімнату, намагаючись не звертати уваги на те, що її улюблена ваза вже ніколи не буде цілою. Коли батьки повернулися додому, вони, звичайно ж, помітили безлад. Вони почали робити зауваження Оксані, не замислюючись над тим, що саме сталося. Оксана хотіла їм все розповісти, але слова застрягли в горлі. Вона боялася, що батьки розсердяться на Дмитра і будуть його карати. Того вечора Оксана сиділа у своїй кімнаті і плакала. Вона відчувала себе самотньою і непочутою. Ніхто не розумів, як їй важко. Вона любила свого брата, але іноді їй було дуже важко з ним..

Як почувається Оксана?

Що може почувати при цьому неповносправний брат?

Що Оксана може сказати Дмитру?

Що може сказати батькам?

В кожній групі слід дати обговорити цю ситуацію, відповісти на запропоновані запитання та пригадати власні подібні ситуації. Після цього обговорення виноситься перед усією групою.

5. «Коли я буду вельми злий…» (10 хв.). Дітям пропонується, на основі прочитаної історії та свого власного досвіду, поміркувати над тим, як можна справлятися з власною образою та злістю. *„Коли хтось є ображений чи злий, не обов'язково відразу кричати на кривдника, бити його, робити щось на зло. Можна позбутися своєї злості і в інший спосіб. Кожна людина має для цього свої методи"*. Діти записують – кожен для себе – що до цього часу робили, щоб позбутися своєї злості, наприклад:

- грали в комп'ютерні ігри;
- ішли грати до товаришів в двір;
- зі всієї сили копали м'яч;
- милися під холодним душем;
- кидали дротики;
- рвали на шматочки папір;
- малювали олівцем по папері, міцно притискаючи олівець;
- лягали спати.

Найкращі відповіді записуються на великому плакаті.

6. «Злива» (10 хв.). Дітям пропонується ще одна вправа, яка теж може допомогти в переживанні образи та злості. Починається вона з того, що діти:

- починають постукувати пальцями по поверхні столу, спочатку тихо і повільно, ніби з'являються дрібні крапельки дощу, а потім щораз швидше та голосніше;
- постукують долонями по столі або плескають з наростаючою гучністю та темпом, ніби починається злива;
- тупають ногами, злива дуже сильна;
- починають зображати грім, з наростаючим звуком;
- з наростанням звуку діти піднімаються з крісел, піднімаючи над собою руки так ніби починається буревій.

У зворотньому порядку діти знову сідають на свої місця. Їх рухи заспокоюються до тиші. Діти кілька секунд слухають тишу.

На завершення зустрічі дітям дається домашнє завдання поспостерігати цілий тиждень за собою та занотувати в записничок в які моменти у них з'являється злість і як вони з нею справляються.

Зустріч 8.

Мета: усвідомити почуття, пов'язані з неповносправним сиблінгом, вираження та вивільнення негативних почуттів, формування конструктивних стратегій подолання сорому.

1. Привітання (10 хв.). Всі учасники стають в коло і починають рухатись один за одним в такт музиці. Один з учасників показує запропонований ведучим рух, - всі інші повторюють. Тоді черга переходить до наступного учасника, йому дається завдання показати рух, який символізував би злість, потім наступному сором, наступний – провину, наступний – радість і т.д. Усі учасники повторюють рухи.

Далі усі сідають в коло, розповідають про події тижня та чи вдалося зробити домашнє завдання.

2. «Розгляд історій» (25 хв.). Дітям пропонується розглянути ще одну історію, пов'язану з неповносправним сиблінгом та обговорити власні почуття та реакції.

«Сьогодні ми продовжимо говорити про ваших братів і сестер. Я прочитаю історію про Андрійка і його брата з ДЦП».

Андрійкові було 12 років. Він був звичайним хлопчиком, який любив грати у футбол, читати комікси та мріяти про космос. Але його життя було не зовсім звичайним. У нього був молодший брат, Іванко, який народився з церебральним паралічем. Через хворобу Іванко не міг ходити і користувався кріслом колісним.

Спочатку, коли Андрійко був маленьким, він не помічав особливих відмінностей між собою та іншими дітьми. Іванко був просто його братом, з яким він любив грати. Але з часом, коли Андрійко почав ходити в школу, все змінилося. Одного разу, коли хлопчики гуляли у дворі, до них підійшли хлопці з паралельного класу. Вони почали показувати пальцями на Іванка і хизувати з

нього. Андрійко відчув, як щось стиснулося у нього в грудях. Він хотів захистити брата, але не наважився на бійку. З того дня Андрійко почав помічати, що до нього ставляться інакше. Діти в школі шепотілися, коли він проходив повз них, а деякі навіть насміхалися. Він намагався не звертати на це уваги, але це було важко. Він почав відчувати себе вигнанцем, ніби він і його брат – якісь чужинці в цьому світі. Одного вечора Андрійко сидів у своїй кімнаті і дивився у вікно. Він думав про своє життя.. Йому було дуже важко. Він любив свого брата, але водночас соромився його. Він хотів, щоб у нього був такий самий брат, як у всіх інших дітей.Як почувався при цьому Віталік?

Як Андрійко в такій ситуації почувався?

Чи дійсно все так, як в Андрійка?

Чи є люди, з якими варто проговорити свої думки?

Після обговорення даної ситуації дітям пропонується поміркувати над подібними моментами з власного життя та подумати чому інші люди можуть так реагувати і як слід поводитись в таких ситуаціях.

3. «Малюємо почуття» (20 хв.) Для цієї вправи цю вправу знадобиться папір, олівці, фарби. Дітям дається завдання намалювати почуття, які виникають в ситуаціях, коли люди починають звертати надмірну увагу на неповносправного сиблінга, насміхатись, або намалювати ситуацію, яка сталася з учасником. По завершенні діти обмінюються своїми малюнками з одним учасником групи і кожен домальовує щось приємне один одному, додаючи яскравих кольорів, домальовуючи сонце, усмішки, квіти. Можна спробувати з агресії зробити приязнь, з сорому, страху – впевненість в собі. Ведучий уважно повинен спостерігати за тим, чи не важко дітям малювати свої почуття, допомагаючи виразити їх, наприклад лише кольорами чи певними формами. Після закінчення вправи слід обговорити що кожен відчував, коли отримав свій малюнок та як виконувалось завдання.

4. «Руки допомоги» (20 хв.). «*Ділитися своїми почуттями, особливо негативними, може бути непросто. Часто ми боїмося реакції інших: чи не засмутимо їх, чи не подумають, що ми перебільшуємо. Особливо важко поговорити про свої проблеми з батьками, адже здається, що в них завжди багато справ, і ми не хочемо їх турбувати та засмучувати. Але саме розмова про те, що нас тривожить, може значно полегшити наш емоційний стан. Коли ми висловлюємо свої почуття, ми ніби випускаємо пару з казана, і на душі стає легше».* Дітям пропонується визначити для себе коло осіб, яким вони найбільше довіряють і з якими могли б поділитись своїми труднощами та переживаннями. Для цього роздаються аркуші паперу з намальованими на ньому долонями. Дітям слід вписати імена людей, яким вони найбільше довіряють на цих долонях.

Коли діти завершать роботу слід обговорити з ними яку допомогу може надати кожен з цих близьких осіб і як ці люди допомагали в минулому. Можна звернути увагу дітей на тих осіб, в яких вони раніше не просили допомоги, але це можуть бути значимі для них люди: педагог, психолог в школі, батьки товариша, священик, лікар.»Це дуже важливо мати поруч кількох людей поза сім'єю, яким ми можемо довіритись і які зможуть и у важких ситуаціяхпідтримат, раптом батьків немає поруч».

5. „Мої сильні риси" (10 хв.). *«Аби вміти легко справлятися з труднощами, з важкими ситуаціями та переживаннями варто пам'ятати про свої сильні сторони та таланти. Саме вони можуть нам допомогти».* Всі діти малюють предмет, який їм подобається і з яким вони себе уподібнюють, наприклад зірка, ракета, дерево, квітка, пташка, тощо. Навколо предмету діти виписують якості, які їм притаманні: сила, наполеглевість, радісність, спритність, нідність, розміркованість. За бажанням діти можуть представити свої малюнки перед усіма.

Зустріч 9.

Мета: формування впевненості в собі, асертивності, отримання навиків ефективної взаємодії.

1.”Колір настрою” (10 хв.). На початку заняття кожна дитина називає колір, який відповідає її настрою, і колір, якого їй не вистачає. Потім діти діляться новинами тижня та своїми думками про попереднє заняття.

«*Сьогодні наша передостання зустріч. На попередніх ми з вами багато говорили про те, як бути братом чи сестрою неповносправної дитини, як справлятися з труднощами, пов’язаними з цим*». Тут варто пригадати, як можна долати гнів, сум, сором, інші негативні переживання, які вони розглядали на попередніх зустрічах. *«Сьогодні ми знову поговоримо про те, як ефективніше справлятись з важкими ситуаціями в житті».*

2. „7 сходинок до вирішення проблеми” (50 хв.). *«Аби навчитися краще справлятися з труднощами та проблемами в житті ми будемо вчитися будувати план їх вирішення»***.**

Дітям дається на карточці план у вигляді 7 питань, на які діти повинні відповісти:

Сходинки вирішення проблем

Сходинка 1. *Назви свою проблему, яку б ти хотів вирішити*_______

Сходинка 2. *Як би тобі хотілося, щоб вона вирішилася*_____

Сходинка 3. *На кого слід вплинути для цього (від кого залежить вирішення)*_____

Сходинка 4. *Що я можу для цього зробити, якими сильними сторонами я для цього володію*

_____

__

Сходинка 5. *Які будуть плюси, а які мінуси того, що я зроблю. Для кого це буде добре, а для кого – ні*_____

Сходинка 6. *Яка дія з мого боку буде найкращою*_____

Сходинка 7. *Що я для цього зроблю насамперед*_____

На першій сходинці вам слід подумати на написати те, що вас найбільше турбує, наприклад – «мій брат заважає мені робити домашні завдання», або «мій брат часто кричить і мене це дратує». Далі вам слід подумати яких змін ви б хотіли, наприклад – «спокійно робити домашнє завдання, щоб ніхто не заважав" і хто може бути до цього причетний: батьки, вчитель. Після цього поміркуйте, як самостійно можна з цим справитись та напишіть кілька варіантів, не задумуючись над тим, чи вони правильні, чи ні. Наприклад, „я можу проігнорувати його", „я можу сказати мамі чи татові", „я можу закрити двері до своєї кімнати", „я можу робити уроки коли він піде спати", або „я можу включити його улюблений мультфільм, щоб він був занятий поки я готую уроки". Які переваги та недоліки такого вирішення проблеми? Наприклад, „те, що мій брат піде дивитись телевізор – буде добре для мене, але це може спрацювати лише один раз, чи перегляд телевізора може його роздратувати". Після того, як ви зважите плюси та мінуси вам слід обрати найкращий крок і подумати коли і в який спосіб ви його зробити.

Після цього дітям пропонується написати на карточках одну проблему, яка їх найбільше турбує, не надписуючи ім'я. З купки карточок по черзі виймається одна за одною, зачитується вголос і всі разом знаходять вирішення згідно запропонованої схеми.

3. „Сказати ні" (5 хв.). *«Існують ситуації, коли дуже важливо знати про свої бажання, заявляти про них, та вміти сказати «ні», та в той же час не образити інших».* Всіх учасників слід розділити на пари. Одному

учаснику з пари дається завдання по команді говорити «Ні», а іншому – «Так». Після слова «Стоп» пари міняються ролями. Варто заохочувати дітей «Так» і «Ні» говорити з різною інтонацією та тоном голосу: сором'язливо,впевнено, стійко. По завершенні вправи обговорюється що було важко говорити і чому.

4. Повідомити про свої бажання (5 хв.). *«Крім вміння сказати «Ні» важливо чітко та зрозуміло повідомляти про свої бажання, аргументувати їх»*. Діти сидять в колі і по черзі кожен інформують про свої бажання, про те, чого сильно хочуть. Це може звучати, наприклад, так: *«Я дуже хочу, щоб, …», «Я бажаю…», «Дуже хочу…», «Всерівно доб'юся, щоб…».*

5. „Там, де зникають всі труднощі" (15 хв.). *„Кожному з нас варто мати таке місце (справжнє чи уявне) в житті, яке б асоціювалось зі спокоєм, де зникають труднощі і з'являються радісні думки. Пригадайте собі таке місце. Можливо це вдома в бабусі, біля улюбленого дерева, в церкві, на м'якому кріслі вдома. Якщо вам важко таке місце пригадати ви можете собі його уявити. Пригадайте (або уявіть) як в цьому місці ви себе почуваєте. Що відчуває шкіра, руки, ноги, плечі, обличчя. Які звуки долинають до вас. Які запахи. Спробуйте заплющити очі і в уяві перенестись в те місце."*.

Після релаксації з дітьми слід обговорити їхні враження, а також те, що вони можуть кожного разу в своїй уяві повертатись до того місця, де їм добре і спокійно.

6. " Слимачок". На завершення заняття присутні стають в коло.Кожен простягає до центру свою праву руку, утворюючи немовби квітку з рук. Поступово руки скручуються в кулачок. Коли утвориться один єдиний кулачок, група вигукує назву своєї групи.

Зустріч 10.

Мета: сприяти усвідомленню важливість кожного члена сім'ї, навчитися отримувати позитивні емоції від взаємодії з неповносправним братом чи сестрою.

1. Привітання (5 хв.). Зайшовши до кімнати, всі починають ходити, дивлячисьодин одному в очі та вітаючись усмішкою. Без слів учасники запрошують один одного до кола.

2. „Сонце радощів" (25 хв.). *« З кожною людиною в цьому світі народжується щось унікальне, неповторне, чого не було до цього». Ці слова належать Жану Ваньє, людині, яка все життя присвятила неповносправним людям, знаходячи в їх серцях найбільшу щирість, любов та вміння дарувати іншим світло.*

«На попередніх зустрічах ми з вами багато говорили про те, що наші неповносправні брати-сестри можуть завдавати нам прикрощів. Також ми вчилися їх розуміти.. А сьогодні давайте поговоримопро радість та позитивні емоції, які нам можуть дарувати наші брати та сестри».

Учасникам роздаються смужки кольорового паперу, на яких їм потрібно написати ті позитивні риси, які можна здобути (розвинути) завдяки неповносправному братові чи сестрі. Ці смужки діти приклеюють до вирізаного з паперу жовтого кола. Таким чином утворюється „Сонце радощів". Учасникам пропонується поділитися власними історіями про ті моменти в житті, коли діти відчували радість від спідкування з братом чи сестрою.

3. „У нашій сім'ї кожен важливий" (25 хв.). Дітям пропонується пограємо у скульптури. Кожен зробить скульптуру своєї сім'ї. Потім учасники мають звернути увагу, що станеться, якщо змінити позу хоч однієї людини. Так само і в справжній сім'ї: кожен важливий, як цеглинка у стіні.кожному по черзі утворити скульптуру своєї сім'ї, де кожен з'єднаний однин з одним. Потім показати, що коли змінити позу однієї людини в скульптурі, чи забрати людину, то вся скульптура почне руйнуватись. Так само і з сім'єю, де кожен відіграє свою дуже потрібну роль.

4. „Ми щасливі разом" (20 хв.). Діти на аркуші паперу малюють себе і поруч свого брата чи сестру. Намалювавши, передають свої малюнки сусідові, по колу. На отриманому малюнку треба домалювати щось, що б

робило його веселішим, щасливішим. Коли кожен знову отримує свій малюнок, учасники по черзі діляться своїми враженнями.

5. „Валізка досвіду” (15 хв.). Діти об'єднаються в пари і згадають, що саме їм найбільше допомогло на наших зустрічах. Вони записують це на аркушах, як у магічну скриньку спогадів. Кожна дитина складе свій список того, що вона цінує найбільше після наших зустрічей. Це можуть бути нові знання, друзі або просто гарний настрій.. Після цього всі повертаються до кола і навзаєм діляться враженнями.

6. „Клубок побажань” (10 хв.). Дітям дається клубок ниток. Ми створимо павутинку з ниток і добрих побажань. Кожен з вас скаже щось приємне іншій дитині, коли буде передавати клубок. Тким чином з'єднаємося в одну велику павутину дружби. Кожен з вас скаже теплі слова своєму сусідові і передасть клубок.Тримаючи початок нитки, перший учасник кидає клубок комусь із групи, говорячи при цьому побажання. Той, хто отримав клубок, притримує свій кусок нитки і кидає клубок наступному учаснику також проговорюючи вже говорячи побажання. І так доти, доки всі не будуть з’єднані між собою густою павутинкою з ниток. Наприкінці ведучий наголошує на важливість кожного з групи і всі прощаються один з одним.